

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
Võrdleva õigusteaduse õppetool

Marleen Tamm

**AKTSENTUEERITUS ÕIGUSLIKU SOTSIALISEERIMISE
VÕIMALIKU MÕJURINA JA PEREKONNA ROLL AKTSENTUEERITUD
ISIKSUSE ÕIGUSLIKUS SOTSIALISEERIMISES**

Magistritöö

Juhendaja
dr iur Silvia Kaugia

Tartu
2015

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Õigusliku sotsialiseerimise olemus ja perekond selle olulisima agendina.....	6
1.1. Õiguslik sotsialiseerimine sotsialiseerimise osana.....	6
1.2. Perekond õigusliku sotsialiseerimise olulisima agendina.....	10
1.2.1. Õigusliku sotsialiseerimise agentide olemus.....	10
1.2.2. Perekond esmase õigusliku sotsialiseerimise agendina.....	12
2. Aktsentueerituse olemus ja aktsentueeritud isiksusetüübid.....	17
2.1 Aktsentueerituse ning aktsentueeritud isiksuse mõiste ja olemus.....	17
2.2. Aktsentueeritud isiksusetüübid Karl Leonhardi järgi.....	19
2.3. Andrei Litško käsitus alaealiste aktsentueeritud iseloomudest.....	32
2.4. Õigusrikkumisele kalduvad aktsentueeritud isiksusetüübid.....	40
2.5. Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedus ja meetodid nende väljaselgitamiseks.....	43
3. Perekonna roll aktsentueeritud isiksuse õiguslikus sotsialiseerimises.....	47
3.1. Perekond antisotsiaalsete mõjude allikana.....	48
3.2. Kodused kasvatusvõtted aktsentueeritud isiksusetüübist lähtuvalt.....	51
3.3. Õigusliku sotsialiseerimise seisukohast levinumad probleemid aktsentuantide kasvatamisel.....	60
Kokkuvõte.....	62
Summary.....	65
Kasutatud kirjandus.....	69
Kasutatud normatiivaktid.....	73

Sissejuhatus

Kuritegevuse põhjuste otsimisega alustati juba 18. sajandi lõpul ning sellest alates on välja pakutud väga palju erinevaid teooriaid¹, mis võtavad õigusrikkuja kujunemisel arvesse kas bioloogilisi, psühholoogilisi, ühiskondlikke, poliitilisi või sotsiaalseid tegureid². Tänapäeval peetakse kriminaalse käitumise ilmnemise põhjusteks teatud pärilike omaduste ja keskkonnatingimuste vastastikust mõju³. Käesolevas töös on lähtutud seisukohast, et inimese käitumise peamiseks ajendiks on siiski individuaalse kogemuse ja õppimise käigus omandatu ning ainuüksi kaasasündinud impulsid ei saa määrata inimese käitumise sisu⁴. Küll aga võivad inimesel esineda teatud kaasasündinud isiksusejooned, millele positiivse sotsialiseerimisprotsessi tagamiseks tähelepanu peab pöörama. Taolist lähenemisviisi toetab ka eelmise sajandi keskpaigast pärit teooria aktsentueeritud isiksusest. Selle järgi ilmnevad suurel hulgal inimestest mõned iseloomu- või temperamendijooned rõhutatult ehk aktsentueeritult, kuid oma tegeliku sisu ja avaldumisvormi saavad need alles sotsialiseerimisprotsessi kaudu. Kuna mõnda aktsentueeritud isiksusetüüpi seostatakse otseselt kriminaalse käitumisega, on vaja tähelepanu pöörata kõnealuste tüüpide sotsialiseerimisprotsessi kulgemisele.

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on teoreetilistele materjalidele tuginedes analüüsida, mil määral mõjutab isiksuse aktsentuatsioon ehk isiklik omapära ja kaasasündinud eelsoodumus õigusliku sotsialiseerimise protsessi kulgu ning kui suures ulatuses on vajalik ja üldse võimalik perekonnal tähtsaima sotsialiseerimisagendina aktsentueeritud isiksusetüüpide individuaalsete joontega arvestada. Töös on lähtutud hüpoteesist, et positiivselt kulgenud õigusliku sotsialiseerimise ja sobivate kasvatusvõtete rakendamise tulemusena on võimalik vältida aktsentueeritud isiksuse hilisemaid õigusrikkumisi. Kuigi teatud kaasasündinud eelsoodumused võivad mõjutada inimese isiklikku elu ja toimetulekut, siis tema omapära tõttu tekkinud tunnete ei pea ilmtingimata järgnema normidega vastuollu minev reaktsioon. Taoline iseloomuomaduste aktsentuatsiooni positiivne avaldumine eeldab loomulikult järjekindlat kasvatustööd esmastelt domineerivatelt sotsialiseerimisagentidelt.

¹ P. Kenkmann. Hälbekäitumine sotsioloogia vaatekohast. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale III. S. Kaugia (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 24.

² M. Rodima-Raudsepp. Sotsiaalne ekspertiis kohtus. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. L. Auväärt (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001, lk 138.

³ J. Saar. Kriminaalpsühholoogia. Tallinn: Juura 2007, lk 12.

⁴ N. Elias. Mis on sotsioloogia. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2013, lk 130.

Töös on sellest tulenevalt vaatluse all sotsialiseerimisprotsessi esimene etapp, mille ajal perekonnasiseselt last ja noorukit ühiskondlike väärtuste, kommete ning teadmistega kurssi viiakse. Perekonnal on sotsialiseerimisagendina parimad võimalused väga intensiivselt lapse kujunemist mõjutada. Lapse- ja noorukieas toimunud sotsialiseerumisprotsessi tulemused ilmnevad täiskasvanuna, kui neid oma isikliku elu korraldamisel ja ka ühiskondlikus käitumises arvestatakse. Olenevalt sellest, kas indiviidi sotsialiseerimine on seni olnud positiivse või negatiivse tooniga, määrab see suure tõenäosusega ära, milline on tema hilisem panus ühiskondlikku ellu. Kuna sotsialiseerumise vundamendiks on isiku vajadus inimkontaktide ja sotsiaalse elu järele, siis on indiviidide pidev vastastikune mõjuavaldamine vältimatu⁵, mis võib samuti avalduda vastavalt positiivse või negatiivse toimekaasinimestele.

Käesolev magistritöö on jagatud kolme peatükki. Selleks, et mõista inimese täieõiguslikuks ühiskonnaliikmeks saamise protsessi, antakse esimeses peatükis ülevaade sotsialiseerimise kulgemisest. Alapeatükkides tutvustatakse õigusliku sotsialiseerimise olemust, selle peamised agendid ja lähemalt peatutakse esmasel olulisimal agendil ehk perekonnal.

Teine peatükk keskendub aktsentueerituse olemusele ja aktsentueeritud isiksusetüüpide kirjeldamisele. Eraldi alapeatükkides tutvustatakse põhjalikult nii K. Leonhardi aktsentueeritud isiksusetüüpe kui ka A. Litško käsitlust alaealiste aktsentueeritud iseloomudest. Eraldi alapeatükid on pühendatud õigusrikkumisele kalduvate aktsentueeritud isiksusetüüpide tutvustamisele ja erinevate tüüpide esinemissageduse kindlaks tegemise viisidele.

Viimases peatükis on seotud kahe eelmise peatüki teemad ja sellest tulenevalt on analüüsitud aktsentueeritud isiksusetüüpide individuaalsuse mõju õigusliku sotsialiseerimise protsessile ning uuritud aktsentueeritud isiksuse perekonnas toimuvat õiguslikku sotsialiseerimist. Esimese alapeatüki kaudu selgub, et antisotsiaalses keskkonnas üleskasvanud aktsentueeritud lapsed on defektse õigusliku sotsialiseerimise tõttu sarnases olukorras tavalastega. Kuna aktsentueeritud isiksuse puhul on vaja õigusliku sotsialiseerimise käigus arvestada ka inimese individuaalsete eeldustega, siis järgnevas alapeatükis on käsitletud konkreetsetest tüüpidest lähtuvaid kasvatusvõtteid, millega peab prosotsiaalseid väärtuseid toetav perekond arvestama,

⁵ B.B. Hess, E.W. Markson, P.J. Stein. Sotsioloogia. Tallinn: Külim 2000, lk 70.

et isiksuse aktsentuatsiooni puhul ei avalduks tüübile omased negatiivsed käitumisilmingud. Käsitlemist leiavad ka peamised probleemid, mis aktsentuantide kasvatamisel ette võivad tulla ja mida vanemad alati täiel määral vältida ei saagi.

Magistritöö aluseks olevad allikad jagunevad suures plaanis kaheks: ühed käsitlevad sotsialiseerimise temaatikat ja teised tegelevad isiksuse aktsentuatsiooniga. Esimene peatükk toetub põhiosas töö juhendaja S. Kaugia, L. Auväärti ja E. Raska erinevatele artiklitele ning teostele. Aktsentueeritud isiksusetüüpide tutvustamisel on kasutatud K. Leonhardi ja A. Litško teoseid ning neid toetasid J. Saare, L. Auväärti, T. Aunapuu, A. Neeme ja I. Ebberi käsitlused A. Litško teooria kohta. Laste arengutaseme ja sobivate kasvatusvõtete käsitlemisel on viidatud peamiselt L. Keltikangas-Järvineni ja R. Penthini teostele.

1. Õigusliku sotsialiseerimise olemus ja perekond selle olulisima agendina

1.1. Õiguslik sotsialiseerimine sotsialiseerimise osana

Õigusliku sotsialiseerimise temaatikaga seoses on kõigepealt vaja avada sotsialiseerumise olemus. Sotsialiseerumine (lad. k *socialis* – ühiskondlik) on üldmõistena kasutusel sotsioloogias ja tähistab protsessi, mille tulemusena kujuneb välja isiksus, inimene siseneb ühiskonda ja kohandab iseennast vastavalt ümbritseva keskkonna muutustele⁶. Arvestades inimühiskonna keerukat toimemehhanismi, on vajalikud teatud kokkuleppelised ja üldiselt aktsepteeritud käitumisjuhised, mis võimaldavad isikul ümbritsevas keskkonnas orienteeruda.⁷ Kuna sündimisel ootavad inimest ees ühiskonnale omased normid ja standardid, tuleb tal järgida teiste ühiskonnaliikmete nõuandeid ja soovitusi ning nende alusel ühiskonda sulanduda⁸. Kõnealune protsess toimub sotsiaalse keskkonna ja inimese vahel ning võimaldab tal teadmiste, normide ja väärtussüsteemi omandamise kaudu saavutada sotsiaalse koosluse täieõigusliku liikme staatus⁹. Sellest tulenevalt on sotsialiseerumise ülesandeks ühelt poolt isiksuse kujundamine, teisalt ka ühiskonna säilitamine ja kultuuri edasikandmine¹⁰.

Kuna normide, teadmiste ja väärtuste omandamine toimub eelkõige õppimise teel, siis on isiku jaoks vajalikud ka informatsioonikandjad, kes talle ümbritsevat kultuuri tutvustaksid. Seega toimub isiku kujunemise ehk ühiskonnastumise protsess teatud inimeste ja organisatsioonide ehk sotsialiseerimise agentide kaudu, kes erinevaid rolle, tavasid ning sotsiaalseid norme õpetavad.¹¹ Selle tulemusel on isiku sotsialiseerumisest saanud sihipärane kasvatus ja kujundamine ühiskonnaliikmeks ehk sotsialiseerimine¹². Taoline määratlus kehtib eelkõige laste sotsialiseerimisel, kuna neile on vaja teadlikult õpetamise kaudu esitleda ühiskonnas kehtivaid norme. Ka täiskasvanute puhul mõjutavad sotsialiseerimisagendid isiksuse arengut, kuid esmase sotsialiseerimise järel ammutatakse uusi teadmisi pigem

⁶ E. Raska. Õiguse apoloogia. Sissejuhatus regulatsiooni sotsioloogiasse. Tartu: Fontese Kirjastus 2004, lk 148; L. Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses: juriidilised, kriminoloogilised ja õiguspsühholoogilised aspektid. 3. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001, lk 11.

⁷ S. Kaugia. Normi sotsioloogilisest mõistest; õigusnormi kohast ja rollist ühiskondlikus struktuuris. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. L. Auväärt (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, lk 39.

⁸ S. Kaugia. Alaealine õigusliku vastutuse subjektina. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale III. S. Kaugia (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 147-148; S. Kaugia. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. — Õigus ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost.). Tartu: Avatar 2006, lk 77.

⁹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale kordusuuringust. L. Auväärt, H. Dsiss, S. Kaugia, P. Kenkmann, E. Raska (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1999, lk 17.

¹⁰ I. Aimre. Sotsioloogia. 4. tr. Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2013, lk 126.

¹¹ Hess, Markson, Stein, lk 74.

¹² Aimre, lk 127.

kogemuste kaudu ja ainult teatud määral allutakse sihipärasele õpetamisele.¹³ Sotsialiseerumine hõlmab endas seega nii eesmärgistatud kasvatusprotsessi kui ka ettenägematud ja stiihilised mõjutused inimese arengule.¹⁴

Sotsialiseerimist kirjeldatakse enamasti ühekülgsest isiku ühiskondliku vormimisena, kuna juba aastatuhandeid toimunud sotsiaalse keskkonna areng on arusaadaval põhjusel raskemini mõjutatav. Seetõttu tundub, et inimene satub sündides juba objektiivselt etteantud ruumi, milles nii üksikisik kui ka üks põlvkond mängib väga väikest rolli. Kuna etteantud olukorda on üksikisikul üsna keeruline ulatuslikult muuta, siis eeldatakse, et ta peab ellujäämiseks kohanema juba eksisteerivate ühiskondlike oludega ja olema kasvatus objektiks.¹⁵ Samas ei tohiks unustada sotsialiseerimise suures plaanis kahesuunalist olemust, sest esialgu ühiskonnastatud inimene mõjutab ise hiljem ühiskonda kasvõi selle kaudu, et on sotsialiseerimisagendiks ehk kasvatajaks teistele inimestele.¹⁶

Selleks, et ühiskonnas kui sotsiaalses keskkonnas toime tulla, peab inimene ära õppima sotsiaalse käitumise ja tutvuma sinna juurde kuuluvate väärtushinnangute, tavade ja muude normidega. Ühiskonnas kehtivad väärtused on väga erinevad ja nende seas on muuhulgas oluline näiteks teisi kahjustavast käitumisest hoidumine, kaasinimeste aitamine, viisakus ja lugupidamine¹⁷. Ühiskonnas enamuse poolt aktsepteeritud tähtsamatest väärtustest kujuneb süsteem, mis hõlmab endas nii norme kui ka sanktsioone normist hälbiva käitumise puhul¹⁸. Kõige olulisemad väärtused, millest eeldatakse eranditult kinnipidamist, on riigi tasandil kinnistatud õigusnormidesse ja tagatud on ka nende kaitse¹⁹. Õigus ongi välja kasvanud üldkehtivatest tava ja moraalinormidest, mistõttu on vajalik sotsialiseerumisprotsessi kaudu omandada teadmised, kuidas muuhulgas konkreetsetes õigusliku sisuga olukordades toimida²⁰. Sellest tulenevalt on sotsiaalne käitumine oma olemuselt väga lai mõiste ja sinna alla mahub ka igasugune õiguslik käitumine, mis tähistab põhimõtteliselt asjaolu, et õiguslik

¹³ Raska 2004, lk 148.

¹⁴ Kaugia 2006, lk 98; Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 11; Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 17.

¹⁵ Raska 2004, lk 20, 149; S. Hirsjärvi, J. Huttunen. Sissejuhatus kasvatusteadusse. Tallinn: Medicina 2005, lk 31.

¹⁶ Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 11; Raska 2004, lk 21, 151; Hirsjärvi, Huttunen, lk 31; S. Kaugia. Õigusteadvuse olemus ja arengudeterminandid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2011, lk 86.

¹⁷ J. Vinik *et al.* Understanding the learning of values using a domains-of-socialization framework. — Journal of Moral Education 2013, Vol 42, Issue 4, lk 475.

¹⁸ Aimre, lk 93.

¹⁹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 20; L. Auväart, S. Kaugia. Perekond ja lapsealiste kuritegevus. — Akadeemia, 1995, nr 10, lk 2188.

²⁰ Kaugia 2006, lk 78-79.

käitumine on alati sotsiaalne, igasugune sotsiaalne käitumine ei ole aga alati õiguslik²¹. Õiguslikult adekvaatse ja normikuuleka käitumise juurutamine toimub õigusliku sotsialiseerimise kaudu ja selle eesmärgiks on õigusteadvuse kujunemine²².

Õigusliku sotsialiseerumise all peetakse silmas eelkõige sellistest sotsiaalsetest kogemustest õppimist, mis juhivad inimese edaspidist käitumist õigusliku tähendusega olukordades ja siis, kui inimene täidab oma rolli õigussubjektina ehk juriidiliste kohustuste ja subjektiivsete õiguste teostajana²³. Samas ei tähista õiguslik sotsialiseerimine konkreetselt õigusnormide omandamist, vaid nende aluseks olevate väärtuste internaliseerimist²⁴. Sellest tulenevalt ei saa rajada noore õiguskasvatust vaid õigusteadmiste edasiandmisele, kuna ainuüksi teadmised õigest ja valest ei reguleeri isiku käitumist, kui tema sisemine hoiak ja senised sotsiaalsed kogemused seda ei toeta²⁵. Ilmekaks näiteks on asjaolu, et seaduskuulekad noored ei ole sugugi nii kursis õigusnormides sätestatuga kui näiteks õigusrikkujad, kelle teadmised pärinevad isiklikust kogemusest ehk kokkupuudetest õiguskaitseorganitega²⁶. Seega ei tähista ainuüksi teadlikkus normidest õiguspärasele käitumisele orienteeritust, kui isiku senine sotsiaalne praktika ei ole võimaldanud positiivse väärtussüsteemi adekvaatset internaliseerimist²⁷.

Erialakirjanduses kirjeldatakse õigusliku sotsialiseerimise nime all aeg-ajalt ka vahendeid väljakujunenud isiksuste õigusteadmiste rikastamisel, mille eesmärgiks on inimestele õigusnormide ja õigussüsteemi tutvustamine, et kummutada ajakirjanduse ning televisiooni vahendusel tekkinud väärarusaamu õiguse toimimisest ühiskonnas. Selle ilmekaks näiteks on Ameerika Ühendriikidest pärinev programm, kus ülipilastele võimaldati erinevate õppekavade raames valida õiguslikku sotsialiseerimist toetav õppeaine, mis seisnes kohtute töö jälgimises ja vestlustes kohtunike, prokuröride ning advokaatidega.²⁸ Sealjuures ei olnud konkreetseks eesmärgiks mõjutada inimeste käitumist õigusliku tähendusega situatsioonides,

²¹ Kaugia 2006, lk 78.

²² Raska 2004, lk 149.

²³ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 18.

²⁴ S. Kaugia. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – Akadeemia, 2002, nr 1, lk 124.

²⁵ L. Auväärt. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001, lk 47.

²⁶ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 14, 16; Raska 2004 lk 131; L. Auväärt, H. Dsiss, S. Kaugia. Noortegruppide õigusteadvuse iseloomustus. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. L. Auväärt (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001, lk 224.

²⁷ H. Raudsik. Psüühiline vägivald ja õiguspärane psüühiline surve õigusmenetluses. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. L. Auväärt (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001, lk 176; Auväärt, Dsiss, Kaugia 2001, lk 225-226, 240.

²⁸ M. W. Lindahl. Court watching: A Promising Method to increase Legal Socialization in University Students. — College Teaching 2007, Vol. 55, No. 4, lk 145-149.

vaid parandada üliõpilaste võimalikke väärarusaamu õigussüsteemi reaalsest toimimisest, mis ei pruugi sarnaneda populaarsetes õiguslastes sarjades nähtule.²⁹

Õigusliku sotsialiseerimise sihiks on positiivse õigusteadvusega isiksuse vormimine, kes lähtub oma käitumises internaliseeritud õigusliku tähendusega väärtustest ja järgib õigusnormides sisalduvaid ettekirjutusi³⁰. Kuigi õigusliku sotsialiseerimise kui protsessi eesmärk on kujundada erinevates juriidilistes olukordades orienteeruda oskavat isikut, siis õiguslik sotsialiseerumine ise ei pruugi alati positiivses suunas kulgeda³¹. Selles on oma osa defektsetel sotsialiseerimisagentidel, kelle mõju tõttu võivad sotsialiseeritaval vildakad väärtushinnangud kujuneda³². Nimetatud puuduliku sotsialiseerimisprotsessi tulemus võib seisneda isiku normivastases käitumises, mis tekitab reaktsioonina kaasinimestes pahameelt ja protesti³³.

Kuna õigusnormidesse on fikseeritud erinevad üldkehtivad ja aktsepteeritud ühiskonnaregleerivad väärtused, siis võib väita, et õiguslik sotsialiseerimine kuulub oma iseloomult ühiskonnastumise tervikprotsessi. Seda iseloomustab ka eelpool mainitud asjaolu, et seaduskuulekatel inimestel ei ole nii ulatuslikke õigusteadmisi võrreldes õigusrikkujatega. Seaduskuulekate isikute sotsialiseerimisprotsess on olnud edukas ja sellest lähtuvalt on nad internaliseerinud ühikonnas kehtivad prosotsiaalsed väärtused, mille tulemusena on nende igapäevane käitumine automaatselt ka õigusnormidele vastav.³⁴ Hoolimata konkreetsete õiguslaste teadmiste puudumisest, langevad seaduskuulekate inimeste eduka sotsialiseerimisprotsessi tulemusel internaliseeritud moraaliprintsipi kokku seadusandja tahtega³⁵. Isiku õigusteadvuse arendamine toimub seega tavapärase sotsialiseerimisprotsessi kaudu üldiste sotsialiseerimise agentide vahendusel³⁶. Kitsamalt õigusliku sotsialiseerumise raames võib vaadelda isiku käitumist juriidilisel taustal ja uurida, kui edukalt on isik ühiskonnas käibelolevad juriidilised ettekirjutused internaliseerinud.³⁷

²⁹ Lindahl, lk 146, 148.

³⁰ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 20.

³¹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 17.

³² Kaugia 2006, lk 105.

³³ Kaugia 2003, lk 148.

³⁴ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 13.

³⁵ Auväärt, Dsiss, Kaugia 2001, lk 232.

³⁶ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 77.

³⁷ Raska 2004, lk 148.

1.2. Perekond õigusliku sotsialiseerimise olulisima agendina

1.2.1. Õigusliku sotsialiseerimise agentide olemus

Juba Aristoteles arvas, et pärast sündimist saab inimolendist inimene ainult ühiskonnas arenedes, kuna seda soodustab valitsev õiguslik kord ja vaid seal saab võimalikuks isiku kasvatamine.³⁸ Hilisemad reaalselt aset leidnud juhtumid isolatsioonis kasvanud lastest kinnitavad hüpoteesi, et inimesele omased käitumismallid ja võimed ei saa välja areneda, kui puudub inimestevaheline suhtlus ning sotsiaalsete normide õpetamine³⁹. Inimest kui sotsiaalset olendit iseloomustab võime õppides ümbritseva keskkonna omadused enda mõtteviisi ja isiksuse osaks liita⁴⁰.

Sellest tulenevalt on ühiskonnas valitsevate sotsiaalsete rollide, teadmiste, normide, väärtuste ja sobiva käitumise õppimine inimese igapäevase normaalse funktsioneerimise seisukohast möödapääsmatu. Kuigi isik ja ühiskond on pidevas vastastikuses mõjus, siis puudub isikul sellest hoolimata ühiskonnaga otsekontakt. Need ühiskonnas käibelolevad teadmised, mis inimene oma elu jooksul omandama peaks, antakse talle edasi erinevate informatsiooniallikate ehk sotsialiseerimisagentide kaudu.⁴¹ Kuna õigusliku sotsialiseerimise puhul pole uurimustega tuvastatud konkreetseid agente, kes vaid isiku õigusteadvuse arendamisega tegeleksid⁴², siis saab ka õiguslikku tähendust omava informatsiooni edasiandmist vaadelda üldlevinud sotsialiseerimisagentide pädevusena.

Ühiskonnas leiduvaid sotsialiseerimisagente võib grupeerida nelja erinevasse kategooriasse: üksikisikud, isikute grupid, sotsiaalsed instantsid ja ühiskondliku teadvuse materialiseerunud väljendajad.⁴³ Tähtsamad nimetatutest on perekond ja kodu, sõbrad ning eakaaslased, lasteaiad, koolid ja massikommunikatsioon.⁴⁴ Enamasti võib täheldada sotsialiseerimisagentide mõju ja autoriteedi muutumist indiviidi erinevatel eluetappidel. Arusaadavalt ei saa seega lasteaiad ja kool avaldada mõju inimese sotsialiseerimisprotsessile kauem kui ettenähtud kindla perioodi jooksul, mis lõpeb siis, kui on vastavalt saavutatud kooliküpsus või täiskasvanuiga. Ühiskondliku teadvuse materialiseerunud väljendajate ehk

³⁸ Aimre, lk 31.

³⁹ Aimre, lk 126; Hess, Markson, Stein, lk 69.

⁴⁰ S. Bruce. Sotsioloogia: põgus sissejuhatus. Tallinn: Kubar 2002, lk 49.

⁴¹ Kaugia 2002, lk 123.

⁴² Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 77.

⁴³ Kaugia 2006, lk 101; Kaugia 2002, lk 123 -124.

⁴⁴ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 18.

massimeedia alla kuuluvad ajakirjandus ja televisioon on teisalt väga universaalsed sotsialiseerimisagendid ning need saadavad inimest vanusest ja erinevatest eluetappidest olenemata üsna püsivalt kuni elu lõpuni.⁴⁵

Eelnevast nähtub, et sotsialiseerimisagentide hulgas on väga mitmeid erinevaid mõjuavaldajaid, kuid kõik need annavad oma panuse ühise eesmärgi täitmiseks. Ühiseks sihiks on täisväärtusliku ühiskonnaliikme kujundamine, kes suudab iseseisvas elus toime tulla ja sotsiaalses olukorras pädevalt orienteeruda. Jagatud eesmärgi tõttu moodustavad sotsialiseerimisagendid omavahel teatud seesmiselt seotud üksused. Sotsialiseerimisagendid võivad taolise grupi siseselt üksteist väga edukalt asendada ja tulemus ei saa sellest mõjutatud. Sellest lähtuvalt ei ole isiksuse kujunemise seisukohast kõige kahjulikum olukord, kui ta puutub kokku ühe antisotsiaalse käitumisega pereliikmega, samas kui kodus üldiselt on prosotsiaalseid hoiakuid sisendav õhkkond. Sarnane tähelepanek kehtib ka eakaaslastega läbikäimisel, sest üks õigusrikkujast suhtluskaaslane ei pruugi isiku sotsialiseerimisprotsessi negatiivselt kallutada, kui enamus sõpradest on sotsiaalseid norme jaatava suhtumisega. Probleem tekib siis, kui teatud agentide terve rühm osutub defektseks, kuna sel juhul osutub tavaliselt defektseks ka nende tegevuse tulemus.⁴⁶ Taoline olukord esineb juhul, kui perekonnaliikmete seas valitsev käitumine ei austa sotsiaalseid norme ja seetõttu ei peeta vajalikuks korrektset hoiakut ka lapselt nõuda. Kui mingil hetkel saavad nooruki kaaslasteks vaid antisotsiaalse käitumisega eakaaslased, on isikul samuti üksinda väga keeruline sotsiaalseid norme järgida.

Kuigi sotsialiseerimisprotsess kestab kogu elu, internaliseeritakse tulevikus käitumist kujundavad ühiskonnas aktsepteeritud käitumismallid eelkõige lapse- ja noorukieas⁴⁷. Kuigi inimene on sageli korraga mitme erineva sotsialiseerimisagendi mõjusfääris, ei ole kõikide agentide toime alati ühesugune. Igal eluetapil võib leida domineerivaid ja teisejärgulisi sotsialiseerimisagente.⁴⁸ Kuni 18. eluaastani on nooruk reeglina oma vanemate vastutusalas, mida iseloomustab muuhulgas seadusetasandil kehtestatud piiratud teovõime määratlus. Täiskasvanuks saamisega kaasnevad muutused ka iseotsustusvõimes ja alates 18. eluaastast võimaldab täielik teovõime sõlmida isikul kehtivaid lepinguid.⁴⁹ Taolist piiratud vastutustusvõimet võib märgata ka sotsialiseerimisprotsessis. Täiskasvanu võib iseseisvalt

⁴⁵ Kaugia 2002, lk 123 - 124.

⁴⁶ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 77.

⁴⁷ Kenkmann, lk 14.

⁴⁸ Kaugia 2006, lk 102; L. Auväärt. Psühholoogiaekspertiis. Õppematerjale. 2. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, lk 138;

⁴⁹ Tsiviilseadustiku üldosa seadus. 27. märts 2002. RT I 2002, 35, 216; 29.06.2014, 109, § 8 lg 1, 2.

otsustada, kellega suhtleb, millistesse gruppidesse ta kuulub ja milliseid valikuid teeb massikommunikatsioonikanalite informatsiooni tarbides. Kuna alaealine alles õpib erinevaid ühiskondlikke rolle ja väärtuseid, siis on vastutavateks ja sellest tulenevalt domineerivateks sotsialiseerimisagentideks oma erilise positsiooni tõttu eelkõige vanemad. Esmase ja olulisima sotsialiseerimisagendina on just vanemate kohustuseks tagada, et lapsel kinnistuks prosotsiaalsetele väärtustele tuginev ühiskondlikke norme austav käitumine.

1.2.2. Perekond esmase õigusliku sotsialiseerimise agendina

Kuigi inimesel on elu jooksul mitmeid erinevaid sotsialiseerimisagente, siis esimeseks väärtushinnangute tekkimise paigaks on siiski kodu ja perekonnaliikmed on lapse esmasteks õpetajateks. Muude sotsiaalsete väärtuste, hinnangute ja täisväärtuslikuks eluks tarvilike teadmiste kõrval panustab perekond oluliselt ka inimese õigusteadvuse arendamisse. Kuna sotsialiseerimisega koos saab varases lapsepõlves alguse ka õiguslik sotsialiseerimine⁵⁰, siis kujuneb lapse õigusteadvus suures osas vanemate ja teiste pereliikmete käitumise ning tõekspidamiste järgi.⁵¹ Perekonna rolli õigusliku sotsialiseerimise puhul võib veelgi olulisemaks pidada näiteks laste puhul, kes lasteaias ei käi, sest sel juhul on kontakt võimalike teistimõtlejatega edasi lükatud kooliealiseks saamiseni ja lapse kooli minekuni.

Sotsialiseerimise tulemusena internaliseeritud väärtused on inimkäitumise otseseks ajendiks ja põhjuseks kõigele, mis lõppkokkuvõttes käitumises realiseerub⁵². Varases lapsepõlves kodukeskkonnas algava ja noorukieas jätkuva sotsialiseerimisprotsessi raames eristatakse väärtuste tekkimisel ning kinnistamisel nelja erinevat viisi⁵³:

- 1) laps hakkab teatud väärtuseid omaks võtma siis, kui talle pidevalt selgitatakse (ing. k. *exhortation*), mis on hea ja mis halb ning missugused tagajärjed vastavale käitumisele järgnevad. Selliselt toimides õpib laps tundma oma piire;
- 2) laps omandab väärtuseid eeskujude (ing. k. *example*) jäljendamise teel. Oma ea ja arusaamisvõime tõttu ei ole lapsed võimelised enda jaoks autoriteetse isiku käitumist kahtluse alla seadma ja seega tundub hea ja õige kõik see, mida autoriteetne isik teeb. Varasest

⁵⁰ Kaugia 2002, lk 124.

⁵¹ Auväart, Kaugia 1995, lk 2176.

⁵² Hirsjärvi, Huttunen, lk 64; Auväart. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse...2001, lk 19.

⁵³ The international encyclopedia of education. Oxford, New York, Tokio, 1988. Viidatud: K. Kõiv. Ühe käitumishälvikute erikooli õpetajate–kasvatajate hinnangud kooli ülesannete ja kasvatuses kohta. — Antisotsiaalse käitumisega õpilased. Artiklite kogumik II. K. Kõiv (toim.). Tartu: Eesti Lastekaitse Liit 2003, lk 52; M. Tuulik. Kasvamine, kasvatus ja väärtustamine. — Haridus 1990, nr 8, lk 18; Kaugia 2006, lk 102. M. Tuulik. Kuidas võetakse väärtusi omaks. — Haridus 2006, nr 7/8, lk 21.

lapseeast peale on inimese jaoks kõige lähemateks eeskujudeks vanemad, kelle nii positiivset kui halvemal juhul negatiivset käitumist laps matkima hakkab;

3) väärtuseid sisendatakse isikule ka temale suunatud ootuste (ing. k. *expectation*) kaudu. Kui näiteks vanemad või õpetajad last korraliku inimesena kohtlevad, siis tavaliselt käitub ta ootuspäraselt korralikult. Halvasti käituvate noorukite puhul ei panda enam pahatihti tähele, et neilt oodataksegi alati kõige halvemat ja nemad omakorda vastavad oma käitumisega neile suunatud ootustele;

4) kõige tugevamalt juurduvad väärtused isiklike kogemuste (*experience*) kaudu, sest sellisel juhul on isik teatud situatsiooni läbi elanud ja kujundab oma hilisemat käitumist vastavalt oma kogemuse värvingule⁵⁴. Kogemuse kaudu tekib sotsiaalne hoiak, mis juhib inimese käitumist ühiskonnas⁵⁵.

Eelnevast tulenevalt on üheks oluliseks kasvatusvõtteks pidev lubatud käitumisviiside tutvustamine ja selgitamine, miks üleastumised teatud normidest keelatud on. Sealjuures tuleb normide tutvustamisel arvestada lapse vanust ja arusaamisvõimet, sest kuigi (õigusliku) sotsialiseerimisega tuleb alustada väga varakult, ei pruugi laps enne kolmandat eluaastat saada aru põhjuslikust seosest normi ja oma käitumise vahel.⁵⁶ Erialakirjanduses rõhutatakse lapse vanusest olenemata kohatu käitumise algete tekkimisel vanematepoolse järjepideva sekkumise olulisust⁵⁷. Kui sekkumist edasi lükata, et laps arengutasemele vastavalt käskudest ja keeldudest paremini aru saaks, võib olla juba hilja, kuna väär käitumismuster on juba kinnistunud ja oma tahtmise saavutamisel edukaks osutunud⁵⁸. Selleks, et kinnistuks õiguspärane käitumine, peab isik pidevalt saama tagasisidet oma käitumisele — õiguspärasele käitumisele vastavalt positiivset tagasisidet ja hälbivale negatiivset. Tagasisidest sõltub otseselt isiku õigusteadvuse tase. Siinkohal on sobiv taunida nn vabakasvatust, mille tulemusena mõned perekonnad jätavad oma järeltulijad ilma igasugustest hinnangutest lapse käitumisele.⁵⁹ Selle tulemusena ei tea laps, kas tema sooritatud käitumisaktid on üldse ühiskonnas aktsepteeritud. Et ühiskonnas säiliksid sõbralikud suhted, ei ole võimalik anda üksikisikule piiramatut vabadust teha kõike, mida ta soovib, sest varem või hiljem realiseeritakse oma vabadusi juba teiste inimeste õiguste arvelt.⁶⁰

⁵⁴ E. Raska. Õiguse sotsiaalsest dimensioonist. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. L. Auväart (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, lk 32; Auväart, Kaugia 1995, nr 10, lk 2175.

⁵⁵ Kaugia 2002, lk 124.

⁵⁶ L. Keltiangas-Järvinen. Väikelapse sotsiaalsus. Tallinn: Koolibri 2013, lk 41.

⁵⁷ Keltiangas-Järvinen 2013, lk 108;

⁵⁸ Keltiangas-Järvinen 2013, lk 110.

⁵⁹ D. Goleman. Emotsionaalne intelligentsus. [Tartu]: Greif 2007, lk 127 – 128.

⁶⁰ R. Penthin. Agressiivne laps. [Tallinn]: Kunst 2003, lk 46.

Lapsepõlves ilmnev kohatu käitumine võib esialgu olla seotud teatud ealise faasiga (nt agressiivse käitumise tekkimine 2. eluaasta paiku⁶¹ või valetamine pärast 4. eluaastat⁶²) ja olla lapseliku iseloomuga ning ohutu, kuid valede kasvatusvõtete tõttu võib väärkäitumine kinnistuda. Sellest tulenevalt võib lapselik agressioon või löömine saada hilisemas elus juba õigusliku sisu, kui inimene on vastavalt oma sotsiaalsele kogemusele harjunud igapäevaolukordi lahendama vägivalla abil. Sama olukord on siis, kui laps harjub ära võtma või peitma kaaslaste mänguasju⁶³ — pealtnäha ohutust toimingust võib vanematepoolse sekkumiseta saada hiljem varastamisele kalduv käitumismuster. Ka valetamise puhul on tähtis lapse loomingulisust piiramata sekkuda ja saada jälile selle põhjustele. Aktsentueeritud isiksusetüüpide sotsialiseerimisel on nimetatud nüanssidele tähelepanu pööramine väga oluline, kuna aktsentueeritud isiksuse puhul on suur tõenäosus, et ebasoodsa mõjuga valede kasvatusvõtete tagajärjel kujuneb lapsel antisotsiaalne käitumine⁶⁴.

Teiste väärtuste õppimise viiside seas on olulisel kohal autoriteetsete isikute eeskuju ja seega on lapse seisukohast vanemate käitumine väga oluline. Kõik, mida laps näeb oma vanemaid tegemas, on tema jaoks õige käitumisviis ja vanemate käitumisele toetudes kujundab ta tulevikus ka oma käitumismudelit. Kui vanemate käitumine on ühiskonnas aktsepteeritud normidele mittevastav, siis väikelaps ei saa sellest veel aru. Varases lapsepõlves puudub tal pidev kontakt teiste sotsialiseerimisagentidega, kes vanemate tegevuse õigsuse kahtluse alla seaks. Sellest tulenevalt avaldavad näiteks vanematepoolne jõhkrus, amoraalsus, kodus korraldatud joomingud ja ebaloomulikud suhted perekonnaliikmete vahel soovimatut mõju lapse isiksuse kujunemisele⁶⁵. Lapse jaoks on perekond ja kodu esmane kokkupuude ühiskonnaga ning tema jaoks on seal esinev käitumine ja valitsevad väärtushinnangud need, mida ka temalt oodatakse. Kui see käitumine ja need väärtushinnangud on objektiivselt võttes ühiskonna suhtes defektiga, siis ka lapse õigusliku sotsialiseerimise tulemus saab sellest mõjutatud.

Eeskuju mõttes peetakse õigusliku sotsialiseerimise juures väga oluliseks ka perekonna mudelit ja perekondlike suhete sisu, kuna on märgatud, et nii struktuurselt kui funktsionaalselt

⁶¹ Keltigangas-Järvinen 2013, lk 110.

⁶² Penthin, lk 78.

⁶³ Penthin, lk 78.

⁶⁴ K. Leonhard. Akzentuierte Persönlichkeiten. 2., überarb. Aufl. Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1976, lk 15.

⁶⁵ H. Saarsoo. Noore õigusrikkuja kujunemisest. – Eesti kriminaalõiguse arenguteedest. Artiklite kogumik. J. Sootak (koost). Tartu 1997, lk 51.

ebatäielikud perekonnad võivad viia õigusrikkujate kujunemiseni.⁶⁶ Käesoleva töö autor nõustub seisukohaga, et perekonnasuhete sisu lapse sotsialiseerimisprotsessis on olulisem kui perekonna ülesehitus. Harmoonilise mittetäieliku perekonna kõrval avaldab lapse psüühikale negatiivsemat mõju vormiliselt täielik, kuid intriigide ja igapäevatülidega lõhestatud perekond.⁶⁷

Vanemate eeskuju ja selle kaudu omandatud isiklikud kogemused varases lapsepõlves on tähtsad ka seetõttu, et lapsena on inimesed kasvatuse ehk sotsialiseerimise objektid ja kasvatatavad, aga hiljem täiskasvanuna on needsamad lapsed kasvataja ehk sotsialiseerija rollis⁶⁸. Kui aga inimese enda sotsialiseerimine on lapsepõlves teatud sotsialiseerimisagentide negatiivse mõju tõttu olnud defektiga, siis juba arusaadavatel põhjustel ei anna või lihtsalt ei oska see inimene täiskasvanuna oma lastele edasi anda adekvaatset ühiskonnapilti. Tihtipeale pöördub täiskasvanu sarnaste kasvatusmeetmete juurde tagasi, mida tema enda kasvatamisel kunagi kasutati ja seega probleemne kasvukeskkond pärandub edasi ühelt põlvkonnalt teisele, aga samas ka sooje suhteid vanema ning lapse vahel korraldatakse järeltulijate endi perekondades.⁶⁹ Sellest tulenevalt ei ole õigustatud näiteks füüsiline karistamine, kuna vägivaldal on kombeks sünnitada vägivalda⁷⁰. Taolist karistusviisi ei saa üheski olukorras tunnustada, kuna karistusel peaks olema loogiline seos lapsepoolse üleastumisega, kuid vanemate äkilist vägivaldset karistust lapsed oma teoga tihti siduda ei suuda⁷¹. Samuti on füüsiline karistamine äärmiselt kahjuliku mõjuga käitumiseeskuju. Sellega seoses võib vanem tekitada vastuolu lapsele antud juhtnööride ja oma käitumise vahel — lapsel keelatakse kaaslase löömine, kuid vanem kasutab ise pidevalt füüsilist karistust korralekutsumise meetodina. Sellisel juhul õpivad lapsed küll „õigesti“ rääkima, aga mitte eeskujulikult käituma⁷², kuna nende isiklik kogemus ei ole õpitud tõekspidamistega kooskõlas. Käesoleva töö autori poolt 2010. aastal Pärnu Vanalinna Põhikoolis läbiviidud küsitluse järgi on 111 respondendist 53 (ehk 47,4%) saanud kodus füüsiliselt karistada. Taoline väide on kõnekas seetõttu, et ligi 80% vastanutest on ise kasutanud vägivalda oma kaaslaste vastu. Sellest tulenevalt võib ligi 60%-i füüsilise jõu kasutajate puhul taandada vägivaldsete käitumisalgete

⁶⁶ Auväärt, Kaugia 1995, lk 2181.

⁶⁷ H. Dsiss. Kodu kui õigushoiakute kujunemise keskkond. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. L. Auväärt (koost). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, lk 52; Auväärt, Kaugia 1995, lk 2189; L. Auväärt. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse. Tallinn: Eesti Raamat 1982, lk 61.

⁶⁸ Hirsjärvi, Huttunen, lk 31.

⁶⁹ Keltikangas-Järvinen 2013, lk 30-31.

⁷⁰ Penthin, lk 28; Saateks. — Laps ja vägivald. Rahvusvahelise konverentsi ettekanded. Rajasaar, I. (toim). Tallinn: Eesti Lastekaitseliit 2001, lk 4.

⁷¹ Penthin, lk 29.

⁷² G. Ladberg. Kool ja laps muutuv ühiskonnas. — Laps ja vägivald II. Konverentsi materjale. K. Simmermann (toim). Tallinn: Rootsi Tervishoiu Ida-Euroopa Komitee 1998, lk 23.

tekkimise kodukeskkonda.⁷³ Kuigi vägivald ei ole ainus antisotsiaalse käitumise väljendusvorm, on see oma kahjuliku loomuse tõttu paremini märgatav ja mõõdetav.

Kuna perekond mõjutab lapsealist tema viljakaimal õppimisperioodil kõige tugevamalt ja kui perekond pakub lapsele ülekaalukalt negatiivseid sotsiaalseid kogemusi, võib juhtuda, et laps ei suuda ühiskonda ja kultuuri täisväärtuslikult sisse elada. Kui perekond ei soodusta esialgu sotsiaalselt pädeva lapse arengut ja ei paku talle õppimiseks vajalikke positiivseid sotsiaalseid kogemusi, võib laps hilisemas elus kalduda erinevatest ühiskonnas aktsepteeritud sotsiaalsetest normidest (muuhulgas õigusnormidest) kõrvale.⁷⁴ Perekonnas varakult alanud sotsialiseerimisprotsess loob aluse hilisemale sotsialiseerimisele, mida jätkavad teised agendid⁷⁵. Kui aga perekonnas aset leidnud sotsialiseerimisprotsess on olnud mingil määral defektne, siis on hiljem näiteks koolis taolisi kasvatusvigu juba hoopis raskem, et mitte öelda võimatu välja juurida⁷⁶ ja sealjuures võivad need aja jooksul veelgi rohkem süveneda.

⁷³ M. Tamm. Perekonna ja kooli roll õigusliku sotsialiseerimise agentidena vägivaldse subjekti kujunemises. Bakalaureusetöö. S. Kaugia (juh.). Tartu 2010, lk 56, 59.

⁷⁴ S. Kaugia. Kasvumiljöõ mõju kurjategijate taastootmisele. – Eesti kriminaalõiguse arenguteedest. Artiklite kogumik. J. Sootak (koost). Tartu, 1997, lk 28.

⁷⁵ Kaugia 2011, lk 115; Saarsoo, lk 54.

⁷⁶ Saarsoo, lk 54; Penthin, lk 88.

2. Aktsentueerituse olemus ja aktsentueeritud isiksusetüübid

2.1. Aktsentueerituse ning aktsentueeritud isiksuse mõiste ja olemus

Aktsentueerituse mõiste on seotud sõnadega *aktsent* ja *aktsentueerima*, mida "Eesti õigekeelsussõnaraamat" selgitab vastavalt *rõhu* ja *rõhutamisena*.⁷⁷ Käesolevas töös on aktsentueeritus olemuslikult seotud teatud isiksusejoonte avaldumisviisiga — aktsentueeritud isiksuse teooria formuleerimisse on panustanud eelkõige kaks eelmise sajandi tuntud psühhiaatrit.

Isiksuse aktsentueerituse mõistet kasutas esimesena Saksa psühhiaater Karl Leonhard ja viitas sellele 1964. aastal oma teoses "Normale und abnorme Persönlichkeiten". Karl Leonhard kirjeldas nimetatud termini kaudu inimesi, keda võib pidada normaalseks ja tavaelus endaga hästi toime tulevateks, kuid samas esinevad nende puhul mõned iseloomuomadustest rõhutatult.⁷⁸ Oluline on sealjuures asjaolu, et aktsentueeritus iseloomustab eelkõige normaalseid inimesi, kuid võib teatud tingimustel areneda patoloogiliseks ja mõjutada selle kaudu kogu isiksusestruktuuri.⁷⁹ Kõrvalekallet keskmisest ehk erinevust tavalisest normaalsest inimesest peab K. Leonhard isiksuse aktsentueerituseks, kui sellel on ebasobivate elutingimuste mõjul soodumus areneda isiksusehäireks. Normist lahutab Leonhard juba varakult avaldunud isiksusehäired, mida iseloomustavad raskused elus toimetulekul ka siis, kui välised ebasoodsad mõjurid puuduvad.⁸⁰ Karl Leonhard on oma teoses "Akzentuierte Persönlichkeiten" iseloomustanud erinevaid inimesi isiksusejoonte rõhutatult avaldumise alusel ja aktsentueeritud isiksusejoonte esinemise kaudu neid ka grupeerinud⁸¹.

Vene lastepsühhiaater Andrei Litško koostas käsitletute noorukite iseloomudest, mis toetus K. Leonhardi aktsentueerituse mõistele.⁸² Kuigi Litško nõustus sisuliselt suures osas Leonhardi teooriaga isiksusejoonte aktsentueeritusest, pidas ta vajalikuks täpsustada termineid ja kirjeldada sellest tulenevalt teatud isiksuseomaduste rõhutatust hoopis iseloomu

⁷⁷ Eesti õigekeelsussõnaraamat: ÕS 2013. T. Erelt jt (koost.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013, lk 50.

⁷⁸ J. Saar 2007, lk 125; Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72; K. Leonhard. Akzentuierte Persönlichkeiten. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 12.

⁷⁹ J. Saar 2007, lk 125; Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

⁸⁰ Leonhard 1976, lk 16; Pukrop, R. et al. Persönlichkeit, akzentuierte Wesenszüge und Persönlichkeitsstörungen: Ein Beitrag zur dimensionalen Diagnostik von Persönlichkeitsstörungen. — Der Nervenarzt 2002, Vol 73, Issue 3, lk 248.

⁸¹ J. Saar 2007, lk 125; L. Auväart. Psühholoogia õigusmenetluses. Erikursus. Tallinn: E-Info 1995, lk 29.

⁸² Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

aktsentueeritusena. Isiksus kui liigselt lai mõiste hõlmab endas juba iseloomu, mis kujuneb välja tunduvalt varem noorukieas. Isiksusest kui suures osas kindlaksmääratud tervikust on võimalik rääkida alles täiskasvanueas.⁸³ Arvestades asjaolu, et K. Leonhard on oma teostes kirjeldanud põhjalikult ka aktsentueeritud isiksusejoonte esinemist laste puhul⁸⁴ ja seda oma praktika käigus ettetulnud näidete abil illustreerinud, on Litško täpsustus teooria formaalse nimetamise osas õigustatud.

Aktsentueeritud iseloomuga inimesed võib paigutada normi ja psühhopaatia teljel piirialasse, kuna neil esinevad teatud häired tunde- ja tahteelus. Kuigi sellega kaasnevad kõrvalekalded ka inimeste käitumises, ei saa nimetatud häireid vaadelda veel P. Gannuškini ja O. Kerbikovi kirjeldatud psühhopaatiana, kuna aktsentueeritud isiksuste puhul ei ole kõrvalekalded kogu isiksust hõlmavad, stabiilsed ja intensiivsed.⁸⁵ Iseloomu aktsentueerituse puhul esinevad mõned jooned tugevamalt kui teised ja seetõttu on tegemist normi piiridesse mahtuva inimloomuse äärmusliku kujuga, millel on teatav omapära⁸⁶. Erinevalt psühhopaatiaast on aktsentueeritud iseloomujooned igapäevastes olukordades tavaliselt varjatud, kuid need kerkivad esile vaid siis, kui olukorrast tingituna saab mõjutatud konkreetse inimese *locus minoris* ehk kõige väiksema vastupanu punkt⁸⁷. Iseloomu aktsentueeritust ei pruugi tavaelus tähele panna, kuna kohanemine ümbritseva keskkonnaga on häiritud vaid vähesel määral või üldse mitte⁸⁸. Aktsentueeritud isiksusetüübid on enamasti välismõjudele vastuvõtlikud ja seetõttu võib normi piiresse jääv iseloomuomaduste rõhutatus areneda olenevalt keskkonnast kas positiivses suunas või muutuda hoopis patoloogiliseks ja tekitada käitumishäireid.⁸⁹ Käesoleva töö seisukohast on oluline, et taoliste käitumishäirete seas võib esineda ka kalduvus õigusrikkumiste toimepanemiseks.

⁸³ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 73.

⁸⁴ K. Leonhard. Kinderneurosen und Kinderpersönlichkeiten. 4. Aufl. Berlin: Verlag Gesundheit GmbH 1991.

⁸⁵ J. Saar 2007, lk 125; J. Saarma. Kliiniline psühhiaatria. Tallinn: Valgus 1980, lk 232.

⁸⁶ Saarma, lk 232.

⁸⁷ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

⁸⁸ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 73.

⁸⁹ T. Aunapuu. Patokarakteroloogiliste joontega õpilaste käitumise iseärasusi. — Anomaalsete laste õpitegevus ja isiksus. J. Kõrgesaar (toim.). Tartu Ülikooli Toimetised. Tartu 1990, lk 18.

2.2. Aktsentueeritud isiksusetüübid Karl Leonhardi järgi

Alates 1950-ndate aastate keskpaigast sidus Karl Leonhard oma uurimisvaldkonna eelkõige aktsentueeritud isiksuste, psühhogeensete häirete ja neurootilisuse tekkepõhjustega⁹⁰. Aktsentueeritud isiksustel on valmisolek nii sotsiaalselt positiivseks kui negatiivseks käitumiseks, kuid sealjuures toonitab K. Leonhard, et tegemist on siiski normi piiresse mahtuva nähtusega, mille puhul kaldutakse iseloomuomaduste osas keskmisest küll teataval määral kõrvale, kuid kõrvalekalle ei esine veel patoloogilise käitumishäirena⁹¹. Leonhardi taoline järeldus säästis fašismi eest palju inimesi, keda varasemate teooriate järgi oleks olnud võimalik hullumeelseks nimetada⁹². Oluliseks põhjuseks, miks inimesed üksteisest nii palju erinevad, peab Leonhard keskkonnatingimusi, mille mõjualas inimesed kasvavad. Sealjuures mõjutab isiku hilisemat käitumisviisi suures osas näiteks see, millises perekonnas ta üles kasvas, millises koolis käis ja kellega ta suhtles.⁹³ Seetõttu on oluline märkida, et ainuüksi isiksuse aktsentuatsioon kui teatud eelsoodumus ei määra kindlaks inimese edasist elukäiku, vaid moodustab aluse kasvatuslike mõjude vastuvõtmiseks⁹⁴.

K. Leonhard eristas oma teoses "Akzentuierte Persönlichkeiten" aktsentueeritud isiksusetüüpe nende iseloomuomaduste ja temperamendi rõhutatuse kaudu. Kui iseloomuomadused määravad ära inimeste püüdluste sihi ja reageerimise vormi, siis temperamendist oleneb tundereaktsioonide kiirus ja sügavus.⁹⁵ Sellest tulenevalt nimetab Leonhard iseloomuomaduste järgi aktsentueeritud isiksusteks demonstratiivset, ülitäpset, ülijärjekindlat ja pidurdamatut isiksusetüüpi. Temperamendi alusel grupeeritud aktsentueeritud tüübid hõlmavad enda alla hüpertüümse, düstüümse, ülevoollava, kartliku ja emotiivse isiksuse. Lisaks toob ta välja ekstravertse ja introvertse tüübi, mis tihedamini esinevad kombinatsioonis teiste aktsentuatsioonitüüpidega. K. Leonhardi käsitluses võib üksikjoonte rõhutatult esinemises leida sarnasusi ka Suure Viisiku teooria isiksusefaktoritega⁹⁶. Viie faktori teooria loojateks on Paul Costa ja Robert McCrae, kes leidsid, et suur hulk erinevaid isiksusejooni taanduvad viiele isiksuse baastendentsile, millel on pärilik ja püsiv iseloom. Viie baastendentsi hulka loetakse ekstravertsust, neurootilisust, avatust, sotsiaalsust ja

⁹⁰ K.-J. Neumärker: Die "Individualtherapie der Neurosen" von Karl Leonhard in der Psychiatrischen und Nervenlinik der Charité Berlin. — Psychotherapie in Ostdeutschland: Geschichte und Geschichten 1945-1995. Michael Geyer (Hrsg). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. 2011, lk 99.

⁹¹ Leonhard 1976, lk 15; Leonhard. Akzentuierte Persönlichkeiten...1964, lk 12.

⁹² Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 104.

⁹³ Leonhard 1976, lk 11; Leonhard. Akzentuierte Persönlichkeiten...1964, lk 9.

⁹⁴ Leonhard 1976, lk 12.

⁹⁵ Leonhard 1976, lk 85.

⁹⁶ Pukrop *et al*, lk 248.

meelekindlust, mis suunavad küll inimese käitumist, kuid vaid keskkonnamõjude tulemusel tekkinud kohastumiste kaudu. Baastendentside avaldumine on seega samuti sõltuvuses keskkonna poolt pakutavate võimalustega.⁹⁷

K. Leonhardi sõnul esinevad eelnevalt mainitud tüübid enamasti eraldiseisvalt, kuid avalduda võivad ka erinevate joonte alusel kombineeritud aktsentueeritud isiksused. Erinevate aktsentueeritud iseloomujoonte koosmõju puhul ei ole võimalik ennustada, kuidas konkreetne joon teisega ühinedes esile kerkib, sest selle toime käitumisele võib teise omadusega kombinatsioonis tugevneda, nõrgeneda või varieeruda.⁹⁸ Oluline on märkida, et erisuunalised iseloomuomadused ühineda ei saa ja seega ei ole võimalik leida näiteks inimest, kes oleks üheaegselt nii demonstratiivne kui ka ülitäpne⁹⁹.

Demonstratiivse isiksusetüübi (*Demonstrative Wesensart*) puhul on kõige eristavamaks jooneks tavatult suur võime oma tundeid maha suruda. Demonstratiivsete isikuomaduste tugevama avaldumise korral kerkivad esile selgelt hüsteroidsed jooned.¹⁰⁰ Kuigi võib väita, et demonstratiivsed iseloomuomadused kuuluvad konkreetsete inimeste isiksusestruktuuri ja ajas palju ei muutu,¹⁰¹ siis välised mõjud ehk keskkonnatingimused ja sotsialiseerimisagendid võivad muuta nende isiksuseomaduste avaldumise suunda¹⁰². Sellest tulenevalt võivad ka demonstratiivsed jooned olenevalt inimesest avalduda nii positiivselt kui negatiivselt.

Demonstratiivsete iseloomuomaduste esinemist võib märgata juba väikeste laste puhul, kes kipuvad tihti asju unustama, ei mõtle hetkeolukorrast eriti palju kaugemale ja on oma reageeringutes üsna lühinägelikud¹⁰³. Laste puhul esineb samuti võime heita ebameeldivad asjad või olukorrad alateadlikult kõrvale ja tegeleda vaid enda jaoks meeldivaga¹⁰⁴.

Arvestades võimet ebameeldivad tunded alla suruda, esineb demonstratiivsete isiksuste juures tihti olukord, kus nad enda jaoks sobiva tõe leiavad, mis ei pruugi objektiivse tõega kooskõlas olla. Taolisel juhul määrab inimese käitumist see, millesse ta ise usub, kuid kõrvaltvaataja

⁹⁷ J. Allik. Isiksus ja seadumused. — Isiksusepsühholoogia. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. (toim.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 37-38; T. Bachmann, R. Maruste. Psühholoogia alused. Tallinn: Ilo 2008, lk 261.

⁹⁸ Leonhard 1976, lk 85.

⁹⁹ Leonhard 1976, lk 33, 51, 86.

¹⁰⁰ Leonhard 1976, lk 33.

¹⁰¹ Leonhard 1976, lk 43.

¹⁰² Leonhard 1976, lk 15.

¹⁰³ Leonhard 1976, lk 41.

¹⁰⁴ Leonhard 1991, lk 42.

jaoks võib tema jutt arusaamatuks jääda või lihtsa valetamisena tunduda. Kui ka valetamine osaliselt alateadlikult kulgeb, siis sellele eelnenud sündmus või olukord pidi esile kerkima siiski teadlikult, sest alateadlikult ei tekiks neil soovi ka valetamise teel mingi eesmärgini jõuda. Ebasobivate olude kokkulangemise tõttu võib seejuures demonstratiivsest isiksusest saada patoloogiline valetaja, kes elab ise oma tõesse nii tugevalt sisse, et tema puhul ei ilmne enam valetamisele viitavaid indikaatoreid. Kui tavainimene tunneb end valetades ebamugavalt, on kõhkleva seisukohal, võib punastada ja kardab vahelejäämist, siis demonstratiivne inimene näeb oma loo jutustamisel väga siiras välja, räägib vabalt ja sõbralikul toonil ehk käitub täpselt nii nagu räägiks tõtt.¹⁰⁵ See on demonstratiivse isiku viis lahendada elus ettetulevaid hädasuatusid või konflikte ja vabaneda pingeolukorrast, samas kui teised inimesed arvestaksid sarnases situatsioonis rohkem objektiivsete asjaoludega¹⁰⁶. Kui alateadlike valede kasutamine väljub teatud hädasuatusioonide raamest ja esineb igapäevastes olukordades, tuleb seda pidada juba selgeks hüsteroidseks patoloogiaks¹⁰⁷.

Demonstratiivse isiksuse jaoks on oluline olla pidevalt tähelepanu keskpunktis ja teistes lugupidamist tekitada. Lapseas ilmneb see joon eelkõige selle kaudu, et neile meeldib väga esineda — loetakse teistele ette, esitatakse peast luuletusi ja osaletakse näidendites. Demonstratiivne isiksus on sealjuures võimeline alla suruma igasuguse häbenemise, mis laste puhul tavapäraselt suurema hulga rahva ees tekib, ja nad naudivad väga võimalust rambivalguses seista.¹⁰⁸ Nii nagu demonstratiivsed isiksused teiste kiitust vajavad, soovivad nad ka kaastunnet oma kannatustele. Nad tunnevad tihti, et nendega on ebaõiglaselt käitunud ja läbielatud kannatused on ainult neile osaks saanud. Iseenda õigustuseks toovad nad tihti välja mõne haiguse põdemise ja oma läbielamiste kirjeldamisel on nad paljusõnaliselt värvikad. Nad võivad mainida piinavaid valusid või kokkuvarisemist ja oma jutu argumenteerimiseks võtavad appi kannatusi väljendavad žestid ning miimika isegi siis, kui neil esialgse vaatluse põhjal midagi viga ei tundu olevat.¹⁰⁹

Demonstratiivse isiksuse puhul ilmneb ka nende suutmatus enne otsuste tegemist tagajärgi kaaluda. Kuna tekkinud soovid vajavad neil tungivalt kiiret täitmist, siis ei arvestata tihti tulevikus esineda võivate tagajärgedega, mida taoline rutakas reageerimine endaga kaasa tuua võib. Kuna tulevikus ilmnevad mõjud tunduvad nende jaoks kauged ja seega ka

¹⁰⁵ Leonhard 1976, lk 34-35.

¹⁰⁶ Leonhard 1976, lk 35-36.

¹⁰⁷ Leonhard 1991, lk 44-45.

¹⁰⁸ Leonhard 1976, lk 36.

¹⁰⁹ Leonhard 1976, lk 36-37.

ebatõenäolised, siis on nad võimelised need kergesti alla suruma ja hetkeolukorrast lähtuvalt otsustama. Tulenevalt sellest, et demonstratiivsed isiksused ainult käesolevas hetkes elavad, toob nende käitumine pikemas perspektiivis kaasa rohkem kahju kui kasu.¹¹⁰

Demonstratiivsed jooned võivad inimeste puhul ka positiivselt esineda, kuna neid iseloomustab muuhulgas väga hea kohanemisevõime, mis annab neile suure eelise töökohtadel, kus on vaja rakendada empaatilist suhtumist¹¹¹. Demonstratiivsed isiksused kui head esinejad suudavad ennast nii lapse kui täiskasvanuna vajadusel meeldivast küljest näidata ja on seetõttu võimelised kiiresti sõpru leidma¹¹². Hüsteroidne noot isiksuseomadustes võib viia ka kunstilise talendi avastamiseni ja kõige rohkem käib see näitlejate kohta, sest nad suudavad rolli nii tugevalt sisse elada ja seda kõhklusteta välja mängida¹¹³. Positiivselt võib mõjuda hüsteroidne iseloom ka kirjanike puhul, kuna nad on võimelised oma tegelaskujude mõttemaailma sisse elama ja nende siseelu peensusteni kirjeldama¹¹⁴.

Ülitäpne isiksusetüüp (*Übergenaue Wesensart*) on vastandiks demonstratiivsele tüübile, kuna seda iseloomustab võimetus oma tundeid alla suruda. Kahe tüübi vastandlikkus ilmneb asjaolus, et demonstratiivne isiksus tegutseb ilma pikemalt läbimõtlema, kuid ülitäpne isik on ka siis kõhkleb, kui ta kõiki aspekte põhjalikult kaalunud on. Ülitäpse isiksuse tugevam avaldumine võib viia anankastse psühhopaatia arenemiseni.¹¹⁵ Kuigi ülitäpse isiksusejoonega käib kaasas oht neuroosi avaldumiseks, mida iseloomustavad pidevad kahtlused ja hirmud, siis sama tõenäoline on tüübi positiivne avaldumine, mille esiletungivaks jooneks on kaasinimeste seas tugevalt väärtustatud hoolekus ja kohusetundlikkus¹¹⁶.

Ülitäpsed isiksusejooned võivad ilmned juba lapsepõlves, kuna sellised lapsed on oma toimetustes ebaharilikult põhjalikud ja kohusetundlikud. Kooli- ja kodutööde tegemiseks ei vaja nad vanemate sundi ja tundidesse lähevad nad alati korralikult ettevalmistunult. Suure töö tulemusena on nad tihti klassis parimate hulgas.¹¹⁷

¹¹⁰ Leonhard 1976, lk 37.

¹¹¹ Leonhard 1976, lk 37.

¹¹² Leonhard 1976, lk 38.

¹¹³ Leonhard 1976, lk 46.

¹¹⁴ Leonhard 1976, lk 48.

¹¹⁵ Leonhard 1976, lk 51.

¹¹⁶ H. Schmieschek. *Übergenaue Persönlichkeiten im sozialen Leben und in neurotischen Entwicklungen. — Normale und abnorme Persönlichkeiten.* K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 99.

¹¹⁷ Leonhard 1991, lk 67.

Ülitäpsust peetakse negatiivseks jooneks siis, kui see on avaldunud psühhopaatilise iseloomuna, kuna sellisel juhul on inimese otsustusvõime nii palju kõrvalekalde poolt mõjutatud, et tekivad häired nii eraelus kui tööalaselt. Tööl on sellistel inimestel raskusi oma ülesannete lõpetamisega, kuna pidev ülekontrollimine võtab kaua aega ja lõpptulemuseks on nad sunnitud tihti ületunde tegema. Samuti on neil raskusi nii töölt kui kodust lahkumisega, sest mitmel korral lähevad nad tagasi, et kontrollida, kas kõik on nii nagu nad selle lahkudes jätsid – uksed kinni, tuled kustutatud ning ahi ja pliit välja lülitatud. Pideva kontrollimise juures on üllatav, et tegelikkuses pole kellelgi kunagi midagi tegemata või kahe silma vahele jäänud, kuid tung järele vaadata on väga tugev ja ei allu ratsionaalsetele põhjendustele. Ka kodustes majapidamistöodes väljendub ülimalt suur täpsus, sest koristustöid võetakse ette liiga põhjalikult ja tihedamini kui tegelikult tarvis oleks.¹¹⁸

Kui ülitäpsus esineb vaid isiksuse aktsentueeritusena, tundub see kõrvalseisjate jaoks pigem positiivse omadusena. Ülitäpseid inimesi iseloomustab sealjuures kõik eelnevalt kirjeldatu, kuid sellisel määral, et see pole veel ebamõistlikuks muutunud ja inimese üle kontrolli haaranud. Taolisel juhul on ülitäpsus inimeste puhul eeliseks, kuna tööülesannete täitmisel iseloomustab neid põhjalikkus – kui mõned kolleegid esitaksid valmiskujul töö, mida nad enda hinnangul piisavalt heaks peavad, siis ülitäpsed rõhuvad alati kvaliteedile. Ülitäpse isiku üheks oluliseks omaduseks on veel kohusetunne, mille poolest nad töökollektiivis positiivselt silma paistavad. Hoolimata mitmetest soodsatest joontest, mis kõnealuse tüübi puhul esinevad, võivad ülitäpsed inimesed siiski erinevates valdkondades oma elu liiga keeruliseks muuta. Sellisel puhul ei pruugi see aga kõrvalseisjate jaoks silma paista ja neid isiksuseomadusi peetakse üldiselt ühiskonnas väga väärtuslikeks.¹¹⁹

Ülitäpsus ei ilmne ainult põhjalikkuses ja kohusetundes, vaid ka kõrgendatud huvis oma tervise vastu. Ülitäpse aktsentuatsiooniga isiksustel võib see avalduda asjaolus, et väldidakse liigseid ohte ja püütakse pidevalt tervislike eluviiside poole. Ebasoodsate mõjude tõttu võib sellest aga tõsine hüpodondria areneda.¹²⁰

Ülijärjekindlat isiksusetüüpi (*Übernachhaltige Wesensart*) seostatakse paranoilise isiksusega ja selle põhijooneks on ebanormaalselt püsivad tundepehked. Tavapäraselt tunded vaibuvad, kui neile järgneb mingi reaktsioon – vihased rahunevad, kui nad oma ärrituse

¹¹⁸ Leonhard 1976, lk 52-53.

¹¹⁹ Leonhard 1976, lk 53-54.

¹²⁰ Leonhard 1976, lk 54.

tekitajat karistada saavad ja kartlikel taandub hirm, kui nad ärevust tekitanud olukorrast eemalduvad. Isegi kui taoline reaktsioon kohe võimalik ei ole, kaob tundepehang siiski mõne aja jooksul täielikult. Ülijärjekindlatel inimestel vaibub afekt aga tunduvalt pikema aja järel ning piisab vaid mõtlemisest ärritust tekitanud sündmusele, et äratada samu tundeid, mis minevikus reaalselt toimunud olukorras valitsesid. Kuigi inimesel ei pruugi enam sarnaseid juhtumisi ette tulla, ei lähe neil kogetud tundevärvingud meelest ja selliseid indiviide iseloomustab üleüldine lepitamatu olemus. Oluline on mainida, et järjekindlus esineb inimestel tavaliselt eelkõige siis, kui nende isiklikud huvid mängus on.¹²¹ Kui ülijärjekindlad inimesed õigluse eest võitlevad, siis teevad nad seda pigem siis, kui neile isiklikult on ebaõiglus osaks saanud¹²².

Ülijärjekindlat isiksusetüüpi võib märgata juba lapseealiste seas ja kui sellega nii varases nooruses kaasnevad ebatavaline suhtumine ning käitumine, võib ebasoovitava arengu põhjuseks pidada eelkõige valesid kasvatusvõtteid, kuna ülijärjekindla tüübi esindajad lasevad end üsna kergesti kasvatusel kaudu soodsas suunas mõjutada.¹²³

Kooliea saabumisel avaldub kõnealuse tüübi esindajatel soov teiste seast parimate tulemustega silma paista¹²⁴. Taolise egoistliku suunitluse tõttu on ülijärjekindlad inimesed väga ambitsioonikad¹²⁵ ja kuna nad oma unistuste poole suure püsivuse ning pühendumisega püüdleval, siis mõõduka avaldumise korral toob taoline iseloom inimesele palju kasu. Isegi kui auahnusele liituvad lepitamatus ja tundlikkus tagasilöökide suhtes, võib ka see pikemas perspektiivis inimesele tulus olla, kuna järjekindluse tõttu ei jäta ta kord juba alustatud tegemisi pooleli. Ülijärjekindlus muutub probleemseks ja elukorraldust häirivaks alles siis, kui see esineb paranoilises vormis.¹²⁶

Ülijärjekindlus esineb iseloomujoonena, millel on selgelt võimalus nii positiivseks kui negatiivseks avaldumiseks¹²⁷. Kui ülijärjekindla inimese ambitsioonikusest saab impulss isikliku soorituse parandamiseks ja seeläbi saavutatakse edu, on see ainult positiivne. Kui järjekindel inimene sihib isikliku soorituse kõrval ka mingit kõrgemat eesmärki ja seeläbi

¹²¹ Leonhard 1976, lk 62.

¹²² Leonhard 1976, lk 62-63, 67.

¹²³ Leonhard 1976, lk 71.

¹²⁴ D. Seige. Die übernachhaltigen Persönlichkeiten im sozialen Leben und in krankhaften Entwicklungen. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 87.

¹²⁵ Leonhard 1976, lk 63.

¹²⁶ Leonhard 1991, lk 50.

¹²⁷ Leonhard 1976, lk 64.

kaasinimesi pidevalt konkurentidena näeb, võib kõnealune iseloomuomadus negatiivsena mõjuda. Igasugune üldsuse vastupanu muudab isiku tundlikuks ja sellele reageeritakse sageli vaenulikkusega.¹²⁸ Ülijärjekindlad inimesed võivad seega ühelt poolt olla väga edukad ühiskonnaliikmed oma tugeva edasipüüdlikkuse tõttu, kuid ebasoodsate välismõjude esinemise korral on sama tõenäoline iseloomujoonte negatiivne avaldumine. Kuigi isik võib olla keskmisest võimekam, reageerib ta tundlikkuse ja vaenulikkusega iga kord, kui ta oma teel vastuseisu kohtab. Samas ei tähista taoline negatiivne üldpilt patoloogia olemasolu, kuna sel juhul on aktsentueeritud iseloomujooned veel normi piires, isegi kui nad kõrvaltvaatajale võõristust tekitavad.¹²⁹

Pidurdamatut isiksusetüüpi (*Ungesteuerte Wesensart*) iseloomustab eelkõige asjaolu, et nende igapäevaelus ei ole esiplaanil mõistlikult kaalutud mõttekäigud, vaid inimest ajendavad tegutsema pigem instinktid, tungid ja tunde puhangud¹³⁰. Pidurdamatut isiksust seostatakse psühhopaatia teljel epileptoidse tüübiga – ka A. Litško käsitluses on käesoleva tüübi vasteks epileptoidne aktsentueeritus¹³¹. Varases lapsepõlves on lastele juba üleüldiselt omane madalam kontroll oma sisemiste impulsside ja tunnete üle ning isegi sellises olukorras paistavad pidurdamatud isiksused oma eakaaslaste seast teravalt silma¹³². Kuna nad ei ole alati võimelised mõistuspäraselt otsustama, milline oleks situatsioonist lähtuvalt kõige sobivam käitumisviis, siis on neil tungitest orienteeritud tegevusviiside tõttu raskem alluda välistele kasvatusmõjudele¹³³. Laste puhul on pidurdamatu isiksuse esinemise korral iseloomulikuks reaktsioonide äkilisus ja kerge ärrituvus, täiskasvanutega suhtlemisel on nad tunde puhangu mõju all olles sõnakuulmatud ja trotslikud¹³⁴. Kui pidurdamatust lapsepõlves ei esinenud, võib see esmakordselt avalduda ka puberteediajal¹³⁵. Sealjuures on oluline tähele panna, et noormeestel võib pidurdamatus ilmned a tugevamas ja ohtlikumas vormis, kuna neidudel ei pruugi impulsiivse käitumisega kaasneda vägivalla kasutamist¹³⁶.

Pidurdamatute inimeste impulsiivsus toob igapäevaelus endaga kaasa palju raskusi ja konflikte kaasinimestega. Ebameeldivuste tekkimise korral ei püüa nad kohaneda, vaid väljendavad oma rahulolematust nii sõnades kui ka miimikas ja žestides. Tühisel põhjusel

¹²⁸ Leonhard 1976, lk 65.

¹²⁹ Leonhard 1976, lk 67.

¹³⁰ Leonhard 1976, lk 73.

¹³¹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 77.

¹³² Leonhard 1976, lk 79.

¹³³ Leonhard 1991, lk 61.

¹³⁴ Leonhard 1991, lk 64.

¹³⁵ Leonhard 1991, lk 61.

¹³⁶ Leonhard 1976, lk 81.

võib tööl tekkida tüli ülemuse või kolleegidega, mille tagajärjeks võib impulsiivse reaktsiooni tõttu olla töölt lahkumine või vallandamine. Sealjuures ei ole tavaliselt põhjuseks asjaolu, et inimene ei oleks tööga hakkama saanud, vaid argumendina nimetatakse arusaamatusi töökollektiivis või ebapiisavat palka. Kuigi nad on oma töös tihti võimekad, puudub neil tööülesannete lõpetamiseks vajalik püsivus ja see võib viia tihedate töökohtade vahetamiseni.¹³⁷ Impulsiivsus väljendub noorukite puhul sagedalt ka hetkeemotsiooni ajel ärajooksmistes – põgenetakse koolist, kodust või ükskõik millisest situatsioonist, mis parasjagu ärritust tekitab, mõtlemata sealjuures tagajärgedele, mida taoline käitumine endaga kaasa toob¹³⁸. Pidurdamatuid isiksusi iseloomustab ka mõtlemise aeglus ja terve olemuse raskepärasus. Aktsentueeritud isiksuse puhul võib see avalduda küll üsna selgepiiriliselt, kuid siiski nii, et sellest ei ole häiritud kogu elutegevus nagu epileptoidse psühhopaatia korral.¹³⁹

Arvestades asjaolu, et pidurdamatu isiksuse käitumist juhivad teatud tingimustel alateadlikud tungid, esineb nende puhul ka alkoholi liigtarbimist ja kõrvalekaldeid seksuaalelus, mis naiste puhul võib viia prostitutsioonini¹⁴⁰. Kõnealuse tüübi esindajate hulgast on leitud palju õigusrikkujaid, keda nende poolt toimepandud süütegude alusel kirjeldatakse kui südametuid ja tundekülmi inimesi. Selline üldistus ei pruugi aktsentueeritud pidurdamatu isiksuse puhul alati paika pidada. Hoolimatust ja empaatiavõime puudumist peetaksegi asjaoluks, mille najal taolised inimesed kuritegusid toime panevad. Karl Leonhardi sõnul mõistetakse sellise järelduse kaudu pidurdamatut tüüpi vääriti ja oma seisukoha argumenteerimiseks kirjeldab ta enda praktikas ettetulnud juhtumeid, kus mehed tundepuhangu tõttu korduvalt enesevalitsuse kaotasid ja oma abikaasat löid, kuid pärast end väga halvasti tundsid, kahetsesid ja oma tegu häbenesid. Samuti kirjeldab ta epileptoidsesse psühhopaatiasse kalduvat noormeest, kes impulsiivsuse ajel mõrva sooritas, kuid rahunenud olekus oma loomaarmastust kirjeldas. Lõõgastunud olekus esinev hellus ja hoolitsev suhtumine oma lastesse, loomaarmastus ja abivalmidus iseloomustavad pidurdamatut tüüpi sama palju kui tema isiksuse sotsiaalselt vastuvõetamatud väljendusavaldused. Kirjeldatud olukorrad ei ole kuidagi mõeldud pidurdamatu isiksuse süütegude õigustamiseks, vaid iseloomustavad nende toimepanemise mehhanisme. Õigusrikkuja käitub tegu toime pannes oma kontrollimatute tungide pinnalt, mitte alati tundekülmuusest.¹⁴¹ Üldiselt ei saa vaadelda taolist tüüpi inimesi antisotsiaalsena, kuna oma igapäevaelus tahetakse normidest kinni pidada küll, kuid impulsiivse käitumise

¹³⁷ Leonhard 1976, lk 74.

¹³⁸ Leonhard 1976, lk 75.

¹³⁹ Leonhard 1976, lk 78-79.

¹⁴⁰ Leonhard 1976, lk 79, 81; J. Saar 2007, lk 126.

¹⁴¹ Leonhard 1976, lk 75, 77-78, 82-84.

tõttu see neil alati ei õnnestu. Oma vihapurskeid ja sellele järgnenud tegusid mõistavad nad ise sageli hukka.¹⁴²

Hüpertüümset isiksusetüüpi (*Hyperthyme Wesensart*) võib pidada maania leebemaks väljendusvormiks, kuna see seisneb samuti rõõmsas tujus, jutukuses ja tungis pidevalt tegevuses olla¹⁴³. Hüpertüümsed jooned esinevad juba lapseas ja väljenduvad sel ajal üldiselt elavas loomuses, pidevas kehalises liikumises ning ettevõtlikkuses, kuid samas hajub nende tähelepanu kiiresti ja nad on tegevustes püsimatud. Taoline isiksusetüüp vajab juba lapsena piisavalt ruumi, et end vabalt väljendada ja oma rahunemist välja elada, kuna pidev väline piirideseadmine tekitab neis segadust ja võib viia käitumishäireteni. Olenevalt kasvukeskkonnast võivad hüpertüümsel lapsel tekkida esimesed tõsised raskused seoses koolialgusega, kuna sel ajal võivad mõned neist avastada, et esmakordselt nõutakse neilt püsivust ja järjepidevust, mis neile omased ei ole.¹⁴⁴

Kuna ellusuhtumiselt on hüpertüümid väga rõõmsameelsed ja saavad ka kurbusest kergelt üle, siis on taoline isiksuseaktsentsatsioon kõrvaltvaatajate jaoks positiivne nähtus. Pideva tegutsemistahte tõttu on inimesed ka produktiivsemad ja lakkamatu mõttetöö tulemusena on neil palju põnevaid ideid, mis nende tööalast edu soodustada võivad. Hüpertüümid paistavad silma ka erakordse suhtlemisoskusega, kuna suudavad oma vestluspartneri meelt lahutada, ilma et nad pikapeale igavaks muutuksid.¹⁴⁵

Ohu märgid tekivad siis, kui hüpertüümne isiksusetüüp on nii tugevalt avaldunud, et kohusetunne ja kahetustunded tagaplaanile jäävad. Sellisel juhul saab rõõmsameelsusest kalduvus reaalseid ohte alahinnata ja lühiajalise naudingu nimel pikaajalised plaanid kõrvale heita. Tung tegutseda ja suurenenud ideedetulv tähistab mõnikord ka olukorda, kus pidevalt uute ettevõtmistega alustatakse, kuid neil puudub vajalik keskendumisvõime, et projekte lõpule viia.¹⁴⁶ Hüpertüüme iseloomustab kõrgeenenud meeleolust tingitud spontaansus ja sellega seondub tihti ka riskikäitumine¹⁴⁷.

¹⁴² M. Kreegipuu. Isiksuse psühhopatoloogia (isiksusehäired ja nende tüübid). — Isiksusepsühholoogia. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. (toim.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 124.

¹⁴³ Leonhard 1976, lk 99.

¹⁴⁴ Leonhard 1991, lk 56.

¹⁴⁵ Leonhard 1976, lk 99.

¹⁴⁶ Leonhard 1976, lk 99.

¹⁴⁷ Pukrop *et al*, lk 249.

Düstüümset isiksusetüüpi (*Dysthyme Wesensart*) võib vaadelda hüpertüümi otsese vastandina ja tugevama avaldumise puhul võib inimesel märgata subdepressiivseid jooni. Kui hüpertüüme iseloomustab elav ja rõõmsameelne loomus¹⁴⁸, siis düstüümne isiksus on tõsine ja keskendub pigem elus ettetulevatele kurbadele sündmustele ja rõõmsad juhtumised jäävad tal tihti märkamata. Suuremad vapustused võivad niigi kurvameelse isiku sügavasse depressiooni viia. Erinevalt hüpertüümidest puudub düstüümsetel isiksustel tegutsemistahe, aeglustunud on ka nende mõttetöö ning kaasinimestega suheldes võtavad nad harva sõna. Positiivse joonena seostatakse nende tõsise meelega kalduvust eetilisele käitumisele, mis väljendub näiteks heatahtlikkuses teiste inimeste vastu ja kohusetundes.¹⁴⁹ Subdepressiivsete joonte avaldumine võib ebasoodsate välismõjude kokkulangemisel viia enesetapukatseteni¹⁵⁰.

Labiilse meeleoluga isiksusetüüpi (*Stimmungslabile Wesensart*) nimetatakse tugevama avaldumise korral ka tsüklotüümseks ja see seisneb eelnevalt kirjeldatud hüpertüümsete ning düstüümsete isiksusejoonte vahelduvas esinemises¹⁵¹. Kuigi ka laste puhul esineb meeleolu labiilsust, siis nii varases eas ei ole neil kombeks depressiivseks muutuda nagu täiskasvanud tsüklotüümsetel isikutel – põhjuseks võib olla üleüldine erinevus laste ja täiskasvanute vahel, kuna lapsed on valdavalt rõõmsad ja muretud, aga täiskasvanud kalduvad tihedamini muretsema. Tsüklotüümseid meeleolukõikumisi võib seega ette tulla kõige varasemalt reeglina puberteediaja alguses.¹⁵²

Labiilsete tüüpide meelelaadi vaheldumine võib toimuda nii sisemistel põhjustel kui väliste ärritajate mõjul. Omapärane on taoliste inimeste juures asjaolu, et rõõmsatele sündmustele ei järgne tavapärane rõõmus reaktsioon, vaid tuju tõusuga kaasnevad ka teised hüpertüümsele tüübile omased jooned koos tegutsemistungi, jutuhimu ja mõtete ekslemisega. Kurvad elamused toovad lisaks tuju langemisele kaasa tegutsemise ja mõtlemise aeglustumise. Sealjuures on oluline välja tuua, et mõjuavaldavad välised sündmused ei pruugi tsüklotüümset tüüpi isiklikult puudutada, vaid igasuguses rõõmsas või tõsisel olukorras kohaldab ta oma meeleolu vastavalt ümbritsevale ning paistab seega silma kas kõige rõõmsama ja elavamana seltskonnas või kõige tõsisemana teiste seas.¹⁵³

¹⁴⁸ Leonhard 1976, lk 99.

¹⁴⁹ Leonhard 1976, lk 103-105.

¹⁵⁰ Leonhard 1991, lk 60.

¹⁵¹ Leonhard 1976, lk 106.

¹⁵² Leonhard 1991, lk 59.

¹⁵³ Leonhard 1976, lk 106.

Ülevoolavat isiksusetüüpi (*Überschwengliche Wesensart*) võib psühhopaatilises vormis esinedes nimetada hirmu-õnne temperamendiks (*Angst-Glücks-Temperament*). Kui ülevoolavus isiksusejoonte aktsentueeritusena esineb, toob ta endaga kaasa tavapärasest tugevama reageeringu erinevatele elusündmustele. Rõõmsad juhtumid toovad endaga väga kiirelt kaasa vaimustuse, kurvad olukorrad viivad meeleheitesse. Kuigi taoline meeleolukõikumine on märgatav ka tsüklotüümsete isikute puhul, on see veelgi iseloomulikum ülevoolavale tüübile.¹⁵⁴ Inimeste ülevoolavad reaktsioonid ei lähtu sealjuures nende enda isiklikest läbielamistest, vaid ajendiks on pigem ümbritsev keskkond. Nii võivad nad vaimustuda lähedaste inimeste hea käekäigu üle ning samuti tekitavad positiivseid ja suurejoonelisi emotsioone armastus muusika, kunsti, looduse või spordi vastu. Teisest küljest võivad nad kaastundest lähedaste inimeste või loomade vastu meeleheitesse langeda ning väikesed ebaõnnestumised ja kerged pettumused teevad neid sügavalt õnnetuks. Ülevoolava isiksusetüübi hirmutunnetel on kalduvus väga kergelt intensiivistuda ja sellega seoses kehalisi vaevuseid põhjustada.¹⁵⁵

Taolise isiksusetüübi seas võib märgata palju kunstnikke ja kirjanikke, kelle loomingulist viljakust soodustavad lisaks ülevoolavale iseloomule veel näiteks demonstratiivsed või introvertsed jooned. Karl Leonhardi arvates eristab kunstnikke ja kirjanikke teistest silmapaistvatest reaalarade teadlastest tugevad tundeliigutused, mis sunnivad neid oma loomingulisi püüdluseid realiseerima. Kuna tema sõnul kunstil eluspüsimise perspektiivist vaadeldes eraldi väärtust ei ole, siis ka ainuüksi erakordne talent suurte kunstiteoste loomiseni ei vii. Kuigi paljud inimesed võivad olla sama andekad, siis kunstnike, kirjanike ja muusikute puhul liitub talendiga ka elav tundeerutus, mis sunnib neid oma kunstilisi püüdlusi ellu viima. Loomingule positiivselt mõjuv isiksusejoon võib aga tegelikult elus raskusi valmistada, kuna taolised tüübid ei suuda tihti reaalse elu nõudmistega piisavalt hästi kohaneda. Meeleheide võib kaasa tuua ka enesetapumõtteid.¹⁵⁶

Kartlik isiksusetüüp (*Ängstliche Wesensart*) esineb juba lapseas ja hirm võib avalduda nii tugevalt, et see isiksust tervikuna mõjutab¹⁵⁷. Lapseas on ülijärjekindlaid ja kartlikke lapsi aeg-ajalt keeruline eristada, kuna mõlemad tüübid kalduvad hirmu tundma, kuid sealjuures erinevad suuresti olukorrad, mis neid hirmutavad¹⁵⁸. Kartlikud lapsed pelgavad muuhulgas

¹⁵⁴ Leonhard 1976, lk 108.

¹⁵⁵ Leonhard 1976, lk 109.

¹⁵⁶ Leonhard 1976, lk 109, 111.

¹⁵⁷ Leonhard 1976, lk 112-113.

¹⁵⁸ Leonhard 1991, lk 70.

pimedat, üksinda uinumist, koeri ja teisi lapsi. Pelglikkuse tõttu saavad neist tihti teiste laste seas sihtmärgid, keda narrida ja kelle kaela süüd veeretada.¹⁵⁹ Täiskasvanueas ei valitse hirm tavaliselt enam kogu isiksust, vaid muudab inimese häbelikuks. Kaasinimesed ei tundu enam nii ähvardavad kui lapsepõlves ja isiku enese nõrgad küljed, mis neid varasemalt kaaslaste naerualuseks muutsid, ei pruugi enam nii tugevalt silma paista. Samas muutuvad kartliku isiksusetüübi esindajad täiskasvanuna häbelikuks, kuna ei suuda end eriarvamuse korral kaasinimeste ees väljendada. Häbelikkus võib omakorda viia allaheitlikkuse tekkimiseni ja kui varasemalt oli hirm vastureaktsiooniks sellele, mis inimest väljastpoolt ohustas, siis häbelikkuse puhul tekib hirm pideva siseheitluse tulemusena. Häbelikkuse vormis võivad kartlikud iseloomujooned inimest kogu elu saata.¹⁶⁰

Emotiivne isiksusetüüp (*Emotive Wesensart*) on paljuski sarnane ülevoolava isiksusetüübiga, kuna ka neid inimesi iseloomustavad tundlikud ja sügavad reaktsioonid meelelaadis. Erinevalt ülevoolavast tüübist, ei lasku emotiivse tüübi tundereaktsioonid nii suurtesse äärmustesse ja samuti ei kerki need nii järsku esile. Emotiivsed inimesed on heasüdamlikud ja pehme loomuga ning seetõttu on nad tihti kaastundlikumad kui teised, tunnevad end kergesti puudutatuna ning rõõmustavad looduse ilu ja kunsti üle. Emotiivset inimest iseloomustab veel asjaolu, et nende mõtted peegelduvad alati elavates näoilmetes ja žestides ning tihti kaasnevad neil inimestega suheldes, kurvema filmi vaatamisel või raamatu lugemisel pisarad. Märkimisväärne on veel see, et pisarad kaasnevad neil nii kurva loo kui ka rõõmsa meeleliigutusega seoses ja hoolimata vanusest, sest taolise tüübi esindajad leiab nii laste kui ka täiskasvanud meeste seast.¹⁶¹ Emotiivsus avaldub seega juba lapsepõlves ja taolised lapsed reageerivad sügavamalt nii positiivsetele kui ka negatiivsetele sündmustele. Sealjuures ei tekita kõnealune isiksusetüüp lapsealistel samaväärseid pingeid kui täiskasvanutel, kuna nad ei ole oma vanuse tõttu võimelised mõistma teatud läbielamiste raskusastet, mis emotiivse täiskasvanu näiteks reaktiivsesse depressiooni ja enesetapumõtteni viiks.¹⁶²

Arvestades emotiivsete isiksuste tundlikku loomust, võib juhtuda, et hingelised traumad mõjuvad neile täiskasvanueas niivõrd tugevalt, et toovad endaga kaasa reaktiivse depressiooni. Samas on oluline mainida, et emotiivsetel inimestel ei ole isiksusest tulenevat kalduvust depressiooni langeda nagu düstüümsel või tsüklotüümsel tüübil. Viimaste puhul ei määra ka sündmuse raskusaste depressiooni intensiivsust, kuna neil on juba isiksusest

¹⁵⁹ Leonhard 1976, lk 112-113.

¹⁶⁰ Leonhard 1976, lk 113.

¹⁶¹ Leonhard 1976, lk 115.

¹⁶² Leonhard 1976, lk 74.

tulenevalt kalduvus äärmustesse laskuda. Emotiivse inimese depressiooni tugevus on tavaliselt vastavuses läbielatud sündmuste tõsidusega.¹⁶³ Kuna emotiivsetel inimestel puudub otsene soodumus depressiooniks, siis rõõmsate sündmuste ajal suudavad nad ka kergemini ja sügavamalt positiivseid tundeid läbi elada, laskumata sealjuures samuti äärmustesse nagu näiteks hüpertüümide puhul sageli juhtub.¹⁶⁴

Viimase vastandliku paari moodustavad ekstravertne ja introvertne isiksusetüüp (*Extravertierte und Introvertierte Wesensart*). Kui ekstravertne inimene suunab oma igapäevategemistes tähelepanu eelkõige reaalselt tajutavasse maailma, siis introvertne isiksus on sulgunud oma sisemaailma ja elab oma ettekujutustes.¹⁶⁵ Ekstravert soovib pidevalt uusi kogemusi – nauditavaks tegevuseks peab ta kinoskäimist, telerivaatamist, inimestega suhtlemist, sportlikke harrastusi ja reisimist. Kuna ekstravertid soovivad omandada pigem kogemusi kui teadmisi, siis ei pane nad teabe analüüsimisele nii palju rõhku kui introvertid ja sellest tulenevalt iseloomustab neid kerge mõjutatavus ja heausklikkus. Oma arvamusi kujundavad nad ajaleheartiklite, kaasinimeste oletuste ja seisukohtade järgi ning ei mõtle pikalt selle üle, kas see ka objektiivselt tõsi võib olla.¹⁶⁶ Kuna ekstravertid on välismaailmast kergesti mõjutatavad, siis iseloomustab seda ka nende reaktsioonikiirus, kuna vahetule ärritajale järgneb tavaliselt impulsiivne tegevus¹⁶⁷.

Kerged introvertsed jooned toovad inimestele tihti palju kasu, kuna esiplaanil on iseseisev mõtlemine ja hoolikalt kaalutud reaktsioonid välistele sündmustele¹⁶⁸. Introvertide meelistegevuseks on kõik see, mis nende mõttetööd stimuleerib – raamatute lugemine, malemäng, käsitöö ja meisterdamine. Neid iseloomustab seega rõhutatud kalduvus mõttetööks ja vähene valmidus reaalseks tegutsemiseks.¹⁶⁹

Introvertsuse tugevamal avaldumisel kaldub inimene aga reaalsusest liiga kaugele, kuna oma kujutlustes ja illusoorsetes ideedemaailmas elades ei ärata tegeliku elu sündmused temas enam piisavalt tähelepanu¹⁷⁰. See võib viia olukorrani, kus introvert on end inimestest täielikult isoleerinud. Introvertide puhul on inimsuhete loomisel erinevad takistused ja esiteks võib nende jaoks olla raske juba inimestega kontakti saada. Kui kontakt on õnnestunud, ei pruugi

¹⁶³ Leonhard 1976, lk 115.

¹⁶⁴ Leonhard 1976, lk 116.

¹⁶⁵ Leonhard 1976, lk 139, 142.

¹⁶⁶ Leonhard 1976, lk 139.

¹⁶⁷ Leonhard 1976, lk 140.

¹⁶⁸ Leonhard 1976, lk 142.

¹⁶⁹ Leonhard 1976, lk 143.

¹⁷⁰ Leonhard 1976, lk 142.

teised nende tavatuid ideid mõista. Alles mõttekaaslaste leidmine rõõmustab introverte väga ja võib viia sooja suhtluseni.¹⁷¹ Kuigi ekstravertid on introvertidest suhtlusaltimad, ei ole see siiski reegliks ja ka ekstravertide seas on suhtlusraskustega isikuid, kellel ei õnnestu alati kontaktide loomine kaasinimestega¹⁷². Samuti ei saa introverte pidada ekstravertidest intelligentsemaks, kuna neid iseloomustab ekstravertidest suurem analüüsivõime ja oma arvamuse tugevam avaldamine, sest ka ekstravertide seas leidub palju intelligente¹⁷³.

Introvertseid ja ekstravertseid isiksusi vaatleb K. Leonhard koosmõjus teiste aktsentueeritud iseloomujoontega, kuna nimetatud temperamenditüübid annavad aktsentueeritud isiksusejoontele eelkõige omapärase värvingu.

2.3. Andrei Litško käsitus alaealiste aktsentueeritud iseloomudest

A. Litško iseloomutüüpide liigitus on paljude sarnaste joonte tõttu nii aktsentueeritud isiksuste kui psühhopaatide jaoks ühine¹⁷⁴ ning tugineb K. Leonhardi teooriale isiksuse aktsentueeritusest ning P. Gannuškini ja O. Kerbikovi psühhopaatia käsitlusele¹⁷⁵. Oma käsitluses leiab ta, et kuigi aktsentueeritus ei ole veel patoloogia, siis on see vaheaste üleminekul normist psühhopaatiasse.¹⁷⁶ A. Litško jaoks on aktsentuatsioon iseloomulik eelkõige noorukitele, kuna täiskasvanute puhul on võimalik rääkida juba väljakujunenud isiksusest ja sellisel juhul on aktsentuatsiooniga nii inimene ise kui ka tema lähim ümbrus harjunud¹⁷⁷.

A. Litško eristab oma noorukite aktsentueeritud iseloomude kontseptsioonis üksteist tüüpi, kelle puhul toob välja neli erinevat dimensiooni ja võtab arvesse peamiseid noorukieas arenevaid reaktsioone ning nende avaldumisviise. Iga aktsentueeritud iseloomu puhul on sellest tulenevalt vaatluse all noorukite läbimine teiste eakaaslastega, emantsipeerumispüüd, hobidega tegelemine ja suhtlus vastassugupoolega.¹⁷⁸ Kontseptsiooni kuuluva nelja tüübi ehk sensitiivse, labiilse, psühhasteenilise ja asteno-neurootilise puhul on tegemist nõrkade aktsentuatsioonitüüpidega ja noorukite käitumishäired ning õigusrikkumisele kaldumine ei ole

¹⁷¹ Leonhard 1976, lk 143.

¹⁷² Leonhard 1976, lk 141.

¹⁷³ Leonhard 1976, lk 140, 142.

¹⁷⁴ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 73.

¹⁷⁵ J. Saar 2007, lk 125; Saarma, lk 232.

¹⁷⁶ J. Saar 2007, lk 139.

¹⁷⁷ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 73.

¹⁷⁸ J. Saar 2007, lk 126.

A. Litško arvates nende puhul tavalised.¹⁷⁹ Kuigi A. Litško käsitles esineb üksteist omapäraste joontega aktsentueeritud isiksuse tüüpi, peab ta võimalikuks ka segatüüpide olemasolu¹⁸⁰.

Hüpertüümsele tüübile iseloomulikud jooned ilmnevad juba kooliealiseks saades. Nende ettevõtlikkus, iseseisvus ja aktiivsus viivad selleni, et nad suhtlevad vabalt ka täiskasvanutega. Teiste laste suhtes võtavad nad sisse juhipositsiooni ning annavad neile meelsasti käskluseid. Nende lärmakus ja püsimumus viivad tihti distsiplineerimatusse, mistõttu ei pruugi nad koolis alati hästi hakkama saada.¹⁸¹ Kuigi tegemist võib olla võimekate ja taibukate õpilastega, siis korrarikkumised ja püsimumus viivad koolis tihti konfliktideni õpetajaga¹⁸². Taoline olukord saadab hüpertüüme ka edasises elus, kus neile ei sobi tööd, mis pikemaajalist püsivust või tähelepanu nõuavad ja sellest tulenevalt jäävad rõõmuga alustatud tööülesanded neil sageli pooleli¹⁸³.

Hüpertüümsete noorukite meeleolu on suurema osa ajast hea või lausa kõrgeenenud, samuti on nad energilisemad kui kaaslased. Nende leidlikkus viib tihti selleni, et ootamatutes olukordades otsivad nad väljapääsu kavaluse või pettuse teel.¹⁸⁴ Üksindust hüpertüümsed noored ei talu ja neile meeldib aega viita eakaaslaste seltskonnas, kus nad ka liidripositsiooni saavutada püüavad¹⁸⁵. Ebaedu korral võivad nad reageerida küll tormiliselt, kuid rahunevad kiiresti maha¹⁸⁶. Tormilise reaktsiooni võib esile tuua nii konstruktiivne kriitika kui ka tähtsusetu märkus, kuid tüli tekkimisele järgneb kiire leppimine. Arvestades asjaolu, et hüpertüümid püüdleval juba varakult iseseisvuse ja sõltumatuse poole, siis ei ole kerge taolisi noori oma tahtele allutada. Sellest tulenevalt pürgivadki nad pigem ise juhipositsioonile kui on valmis teiste käsklusi kuulama.¹⁸⁷

Tsükloidsel tüübil ei ole paralleeli psühhopaatiaga ja see vorm esineb ainult iseloomujoonte aktsentueeritusena¹⁸⁸. Lapseas on tsükloidsel tüübi esindajad sarnased hüpertüümidele või ei

¹⁷⁹ J. Saar 2007, lk 139.

¹⁸⁰ Aunapuu, lk 10; L. Saar. Isiksuse patokarakteroloogiliste tüüpide sotsiomeetrilisest staatusest. Diplomitöö. A. Lunge (juh.). Tartu 1982, lk 38-39.

¹⁸¹ А. Е. Личко. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Ленинград: Медицина, 1983, lk 92; Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 74.

¹⁸² Личко, lk 92, Aunapuu, lk 11.

¹⁸³ Auväärt 1995, lk 31.

¹⁸⁴ J. Saar 2007, lk 131

¹⁸⁵ Личко, lk 92-93.

¹⁸⁶ Auväärt 1995, lk 31.

¹⁸⁷ Aunapuu, lk 11.

¹⁸⁸ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 74.

paista keskmisest üldse silma. Tsükloidset tüüpi iseloomustab puberteedieas alguse saav meeleoluga seotud tõusude, mõõnade ja tasakaaluperioodide vaheldumine. Langenud meeleolu ehk subdepressiivse perioodi ajal on noorukid tusased, loiud, väsinud ja apaatsed. Sel ajal ei tule nad toime ka lihtsamate ülesannetega, mis varem neile rõõmu pakkusid.¹⁸⁹ Taolisele etapile järgneb taas tõus üldises meeleolus ja ka toonuses ning käitumine sarnaneb eelkõige hüpertüümidele, kes viskavad teravaid nalju, naudivad seltskonna tähelepanu ja võtavad ette seiklusi ning riske. Kõrvaltvaatajatele jäävad selliste noorte tujumuutused tihti arusaamatuks.¹⁹⁰ Tõusuperioodil kerkib esile ka hüpertüümidele omane iseseisvuse vajadus ja soov kaaslastega suhelda, kuid langusperioodil tõmbuvad nad taas tagasi ja ei tunne huvi inimkontaktide vastu¹⁹¹.

Arvestades asjaolu, et aktsentueeritud iseloomujooned avalduvad eelkõige juhul, kui avaldatakse survet nende väikseima vastupanu punktile, siis tsükloidse tüübi puhul on *locus minoris* äkiline muutus elutingimustes, mis võib esmase meeleolulanguse põhjuseks olla. Järsu muutusena tuleb kõne alla näiteks kolimine teise linna või koolivahetus.¹⁹²

Kuigi epileptoidsed iseloomujooned kerkivad suuremas mahus esile noorukieas¹⁹³, siis mõnel juhul võib neid märgata ka väikestel lastel. Epileptoidse lapse puhul võib tema isiksuse aktsentueeritus seisneda näiteks tunde kestvas lohutamatus nutus või loomade piinamises ja endast väiksemate kiusamises.¹⁹⁴ Noorukieas on epileptoididele omased ägedad meeleoluhäired ja afektid, mida iseloomustavad julmus ning hoolimatus¹⁹⁵. Epileptoidne inimene on liikumatu, loid ja raskepärane ning need omadused haaravad isikut tervikuna, sest mõjutavad nii kehalisi toiminguid, emotsioone kui ka mõtlemist ja väärtuseid. Taolist külge kompenseeritakse samas detailidesse ulatuva korraarmastuse ja eesmärgipärasusega.¹⁹⁶ Epileptoidide puhul on märgatav ka umbusklikkus teiste inimeste suhtes, pidev rahulolematuse ja tahe subjektiivse ebaõigluse eest kätte maksta.¹⁹⁷ Nende olemus mõjutab tihedalt ka inimestevahelist suhtlust, kuna rahulolematusele võib järgneda agressiivne tundepuhang, armastustunded on nende puhul sünge alatooniga ja tühistel põhjustel kerkib esile tugev

¹⁸⁹ Личко, lk 103; J. Saar 2007, lk 132

¹⁹⁰ J. Saar. Kiivakiskunud elu. Tallinn: Eesti Raamat 1988, lk 62.

¹⁹¹ Личко, lk 103; Aunapuu, lk 12.

¹⁹² Auväärt 1995, lk 32.

¹⁹³ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 76.

¹⁹⁴ Личко, lk 147; J. Saar 1988, lk 58.

¹⁹⁵ J. Saar 2007, lk 126.

¹⁹⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 77.

¹⁹⁷ Aunapuu, lk 15.

armukadedushoog¹⁹⁸. Epileptoidide iseloomustab tugev seksuaaltung, kalduvus alkoholi liigtarbimisele ja hasartmängurlus¹⁹⁹. Alkoholitarbimisega seoses käituvad tihti agressiivselt ja hiljem ei mäleta, mis nad purjus olekus toime on pannud. Teiste noorukitega suheldes püüavad epileptoidid enda kasu pärast liidripositsiooni haarata, kuid oma iseloomuomaduste tõttu õnnestub see vaid neist nõrgemate ja nooremate seltskonnas.²⁰⁰

Hüsteroidse tüübi esindajad on väga minakesksed ja sellest tulenevalt soovivad pidevat välist tähelepanu. Igal võimalusel üritavad hüsteroidid rõhutada oma erilisust.²⁰¹ Hüsteroidsete joonte tekkimist võib märgata juba varases lapsepõlves, kuid puberteedieas on neil tendents teravneda²⁰². Väikelaste puhul on märgata pahameelt, kui nende juuresolekul tunnustatakse teisi lapsi ja kuna neile meeldib väga esineda, siis soovitakse täiskasvanute täielikku keskendumist ainult nende etteastele. Neile meeldib väga laulda ja tantsida, mänguasjad muutuvad nende jaoks kiiresti tüütuks.²⁰³ Vajadus tähelepanu järele võib noorukitel tekitada käitumishäire, millele on omased demonstratiivsed jooned, kuna kodust põgenemisel peidetakse end kohas, kust neid on kerge leida või enesetapukatseid sooritatakse moel, mis ei ole elule eriti ohtlik.²⁰⁴ Taoline käitumine väljendab selget soovi tähelepanu saavutada ja sealjuures ei ole oluline, kas tegemist on imetluse või põlgusega, sest ükskõiksust on nende jaoks kõige raskem taluda. Hüsteroidide iseloomustavad veel tugevalt esinev teatraalsus ja emotsionaalne väljendusviis, kuid need ei peegelda tavaliselt tegelikke tundeid, vaid on lihtsalt teistele esitamiseks mõeldud poos.²⁰⁵ Oma tulevikku näevad nad väga suurejoonelisena, kuid töötahe reaalsete tulemuste saavutamiseks neil puudub²⁰⁶.

Eakaaslastega suheldes soovivad hüsteroidid liidripositsioonile asuda, kuid raskuste esilekerkimisel loobuvad kergekäeliselt ja võivad sellega seoses kaotada sõpru. Arvestades seda, et neile ei meeldi üksi ja tähelepanuta olla, on arusaadav, et hüsteroidsed inimesed on head suhtlejad, kes sõlmivad hea meelega pidevalt uusi tutvusi.²⁰⁷

¹⁹⁸ Личко, lk 148; Aunapuu, lk 15.

¹⁹⁹ Auväärt 1995, lk 32-33.

²⁰⁰ Личко, lk 147, 150; J. Saar 1988, lk 58.

²⁰¹ Личко, lk 159; J. Saar 2007, lk 130.

²⁰² Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 80.

²⁰³ Личко, lk 159; J. Saar 1988, lk 59.

²⁰⁴ Auväärt 1995, lk 34.

²⁰⁵ Aunapuu, lk 15.

²⁰⁶ L. Saar, lk 36.

²⁰⁷ J. Saar 1988, lk 60-61.

Püsimatut tüüpi iseloomustab ühelt poolt sõnakuulmatus ja püsimatus, kuid samas on neil ka hirm karistuste ees ja teised lapsed on võimelised neid kergesti enda tahtele allutama²⁰⁸. Püsimatusega seoses esineb võimetust keskenduda ja seetõttu tekib neil juba kooli algusest saati vastumeelsus õppida ja koolis käia.²⁰⁹ Taolist isiksust iseloomustab ka püsimatus inimsuhetes, kuna oma perekonda nad ülemäära ei kiindu, kuid üksinduse vältimiseks otsivad seltskonda erinevates noortegruppides. Kaaslastele ei jää märkamata nende argus ja algatusvõime puudulikkus, seega liidripositsioonile nad ei kerki, vaid muutuvad grupis pigem käsutäitjaks.²¹⁰ Püsimatut isiksust iseloomustab asjaolu, et pikalt ette ei mõelda ja suuri tulevikuplaane ei tehta, elatakse vaid olevikus ja tegevus on suunatud eelkõige sellele, mis pakub kõige kiiremat naudingut²¹¹.

Karl Leonhardi käsitluses püsimatu tüübi vaste puudub hoolimata sellest, et erinevad autorid on seda psühhopaatiaga seoses varasemalt korduvalt välja pakkunud. Oma eriarvamust põhjendab ta asjaoluga, et püsimatus tähistab eelkõige tahtenõrkust, mis võib esineda koos teiste iseloomujoontega. Eraldiseisvalt ei ole tahtenõrkus piisav ega isiksusestruktuuri läbiv joon, et moodustada iseseisvat uut isiksusetüüpi.²¹²

Skisoidset tüüpi esineb juba lapseeas, kus see väljendub eelkõige oma sisemaailma sulgumises ja täiskasvanute seltskonna eelistamises. Oma eakaaslastega nad kergelt kontakti ei saavuta, kuna neile ei meeldi teiste laste lärmakus ja seetõttu mängivad nad tihti üksinda. Lapseealise kohta on nad ebatavaliselt külma suhtumisega.²¹³ Iseloomulikud jooned muutuvad noorukite puhul paremini märgatavaks, kuna nende omaettehoidmine võtab sel ajal kõige selgema vormi. Kontakti puudumine eakaaslastega ei ole aga nende teadlik valik, vaid on seotud asjaoluga, et nad ei ole võimelised end teise inimese olukorda panema ja teistele kaasa elama.²¹⁴ Skisoidse isiksuse sisemaailm on väga värvikas ja täis rikkalikke fantaasiaid – selle pinnalt tehtud otsused ja teod on aga kõrvaltvaataja jaoks tihti kummalised, kuna tunduvad arusaamatuna või põhjendamatuna. Taoline vastasseis eakaaslastega, mis ei lase neil gruppi sulanduda, tekitab skisoidse tüübi jaoks palju üleelamisi, kuna hoolimata oma sotsiaalsete oskuste puudulikkusest soovib ta kontakti teiste noortega.²¹⁵ Kuigi skisoidsel tüübil pole tavapäraselt kombeks alkoholi kasutada, võib selle tarvitamist esineda eesmärgiga

²⁰⁸ Личко, lk 170.

²⁰⁹ Личко, lk 171; J. Saar 2007, lk 128.

²¹⁰ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 81.

²¹¹ Auväärt 1995, lk 36.

²¹² Leonhard 1976, lk 16; J. Saar 2007, lk 129-130.

²¹³ Личко, lk 135-136; Aunapuu, lk 14.

²¹⁴ J. Saar 2007, lk 134.

²¹⁵ Личко, lk 136.

vähendada suhtlemisel tekkivaid pingeid ja selleks, et soodustada kokkupuuteid eakaaslastega.²¹⁶

Enesekaitsemehhanismina ilmneb teatud juhtudel üleolev suhtumine teiste huvidesse või tegemistesse, kuid sagedamini võtavad skisoidse tüübi esindajad üksindust ja suhtlemisraskuseid väga hinge²¹⁷. Skisoididel ilmneb tung sõltumatusele üsna iseäralikult, kuna nad on võimelised taluma igasugust välist ranget korda, mis nende iseseisvust pärsib, kuid võivad plahvatuslikult vastata katsele tungida nende sisemaailma²¹⁸. Kui skisoidi vabadusi ülemäära piirata, võib see viia sotsiaalsetest normidest üleastumiseni²¹⁹. Skisoidse tüübi positiivse külje pealt võib välja tuua asjaolu, et oma huvialadega tegeledes on nad väga püsivad ja sealjuures tegelevad nad tihti tavatute teemadega, mis on enamasti intellektuaalsed või esteetilised. Kui nad naudidvad lugemist, siis kaasneb sellega hoolikas raamatute valimine.²²⁰ Kui skisoidne tüüp on otsustanud end kehaliselt näiteks sporditreeningu kaudu arendada, siis on selle eesmärgiks eelkõige kohmakusest vabanemine²²¹.

Konformne iseloom on tsükloidse kõrval teine tüüp, mis esineb ainult isiksuse aktsentuatsiooni vormis ja ei puuduta psühhopaatiat²²². Konformse tüübi esindajad tunnevad ennast kõige paremini oma lähikeskkonnas, mis on neile väga omaseks saanud. Sealjuures soovivad nad sarnaneda end ümbritsevate inimestega ja millegagi silmapaistmine ei ole nende eesmärgiks.²²³ Taolise mugandumise tõttu puudub neil ka kriitikameel, sest tõena võetakse kõike, mida lähim keskkond neile pakub. Kriitikameele puudumise tõttu on nad märkimisväärselt mõjutatavad.²²⁴ Uue suhtes ollakse kahtleval seisukohal nii kaua, kuni see kaaslaste seas tunnustust leiab²²⁵. Konformse tüübi esinemist ei ole lapsepõlves märgata, kuna see hakkab teravalt silma eelkõige noorukieas, mil ilmneb algatusvõime puudumine ja sõprade eeskujul otsuste tegemine²²⁶. Väiksema vastupanu punktiks on konformse tüübi puhul järsk üleminek uude olukorda, sest nad tunnevad end hästi harjumuspärasest olustikust ja on uue suhtes kohanemisvõimetud²²⁷.

²¹⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 83.

²¹⁷ Auväärt 1995, lk 38.

²¹⁸ J. Saar 1988, lk 63.

²¹⁹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 84.

²²⁰ Личко, lk 136; Aunapuu, lk 14.

²²¹ Auväärt 1995, lk 38.

²²² Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 74.

²²³ Личко, lk 178.

²²⁴ J. Saar 2007, lk 133.

²²⁵ Aunapuu, lk 16.

²²⁶ Личко, lk 179.

²²⁷ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 85.

Sensitiivsel tüübil avalduvad lapsepõlves kartlikkus ja arglikkus, mistõttu nad pimedust, loomi, võõraid inimesi ja lärmakaid eakaaslasti pelgavad. Iseloomuliku ujeduse tõttu leiavad nad mängukaaslaseid tavaliselt endast nooremate laste seas. Erinevalt püsimatust tüübist kiindub sensitiivse tüübi esindaja tugevalt oma perekonda ja lähedastesse inimestesse ning väljendab seda muuhulgas kuulekuse kaudu.²²⁸ Tugev side perekonnaga kestab väga kaua ja sensitiivne tüüp tunneb pikalt suurt sõltuvust oma vanematest²²⁹. Sensitiivne tüüp on välismõjudele väga vastuvõtlik ja teda on seetõttu kerge oma tahte järgi painutada²³⁰.

Kuigi sensitiivsed noored on väga kohusetundlikud ja õppimises püüdlikud, siis kooli suhtes on neil tihti vastakad tunded – neile ei sobi kooli lärmakas keskkond ja teadmistekontrollid tekitavad neis ärevust. Esineda neile ei meeldi ja koolis ei vasta sooritus alati nende tegelikele võimetele.²³¹ Kuigi puberteedia algus ei too kaasa suuremaid muutuseid, siis 16–19-aastaselt algavad sensitiivse tüübi jaoks tõsisemad raskused²³². Kuna sel ajal eeldatakse uute sidemete ja sõprussuhete sõlmimist, siis avalduvad nende jaoks uues olukorras seni varjul olnud äärmuslik tundlikkus ja alaväärsustunne²³³. Kuigi inimene võib olla iseenesest võimekas, siis sensitiivsete iseloomuomaduste tõttu võib ta koolis kaasõpilastega võrreldes maha jääda. Selle põhjuseks ei ole niivõrd ebapiisavad vaimsed võimed, kuivõrd hirm kooli ees ja ülitundlikkus kriitika suhtes.²³⁴ Teisalt iseloomustab sensitiivset tüüpi soov end pidevalt ületada ja realiseerida valdkonnas, kus nad väga võimekad ei ole. Selle tulemusel võivad taolised noored sisemise häbelikkuse ja arguse maskeerimiseks püüelda juhupositsioonile. Kui taoline tõus sotsiaalses sfääris õnnestub, iseloomustab neid siiski juhile omase otsustusvõime puudumine.²³⁵

Labiilse tüübi puhul ei hakka sarnaselt konformsele tüübile iseloomulikud tunnused lapseas eriti silma. Noorukieas väljendub labiilse isiksuse omapära meeleolu tihedas vaheldumises, mis on tingitud eelkõige välistest ja sageli üsna tähtsusetutest mõjudest. Sellega seoses võib labiilse isiku tuju tõusta või langeda vastavalt sellele, kuidas teised inimesed ja kaaslased teda kohtlevad. Sõbralikust vestlusest või saadud komplimendist kõrgenenud tuju ja ebameeldivast märkusest langenud tuju mõjutab kogu labiilse isiku olemust, sealjuures ka tööviljakust, õist

²²⁸ Личко, lk 121-122; J. Saar 2007, lk 135-136.

²²⁹ Auväärt 1995, lk 40.

²³⁰ Aunapuu, lk 13.

²³¹ Личко, lk 122; Auväärt 1995, lk 39.

²³² Личко, lk 121.

²³³ Auväärt 1995, lk 40.

²³⁴ J. Saar 1988, lk 65.

²³⁵ Aunapuu, lk 13.

und ja söögiisu.²³⁶ Taoline meeolu pidev vaheldumine võib tunduda kõrvalseisjale pealiskaudsusena, kuid labiilsed noorukid on võimelised ka sügavaks kiindumuseks ja tugevate emotsionaalsete sidemete loomiseks²³⁷. Heatujulisena on nad seltsivad, kuid halva meeolu korral hoiavad omaette ja vajavad aega üksiolemiseks. Meeleolumuutused mõjutavad ka labiilse tüübi nägemust oma tulevikust, kuna kord tundub see põnev ja värvikas, kuid teinekord masendavalt hall.²³⁸ Labiilne tüüp on hea inimestetundja ja selle järgi, kuidas kaaslane temasse suhtub, kohandab ta ka oma käitumist kaaslase suhtes.²³⁹ Neid iseloomustab hea suhtlemisoskus, kuna labiilsed tüübid ei ole teiste suhtes upsakad. Seltskonnas viibivad hea meelega, kuid juhipositsiooni saavutamiseks neil huvi ei ole²⁴⁰. Huvitav on veel fakt, et labiilsed noorukid tunduvad välimuse põhjal hinnates tihti hoopis nooremad, kui nad tegelikult on²⁴¹.

Psühhasteenilised iseloomujooned ilmnevad juba lapsepõlves ja võtavad siis sarnase kuju nagu sensitiivsel tüübil, kuna esineb nii arglikkust, kartlikkust ning hirmu võõraste inimeste ja pimeduse ees²⁴². Läbivaks jooneks on ka otsustusvõimetus, mis väljendub vaevavates kõhklustes ja tõukab psühhasteeniku asjatutesse targutustesse ning pidevasse eneseanalüüsi. Psühhasteenikud on vastuvõtlikud sundnähtudele ja sundmõtetele, kuna neid saadab pidev mure enda ja oma lähedaste pärast. Võimalikke õnnetusi või ebaõnne püütakse ära hoida erinevate sunduslike rituaalide kaudu, sest nad on arvamusel, et kõike ammendavalt läbimõeldes ja ülekontrollides peab ka elus hästi minema.²⁴³ Psühhasteeniliste laste huvialad on nende vanuse kohta tihti liiga intelligentsed, sest neile meeldib väga arutleda²⁴⁴. Samas ei ole neile kombeks oma tõekspidamiste ja seisukohtade kaitsmine ning enda eest seisma ei ole nad võimelised²⁴⁵.

Psühhasteenilise tüübi puhul on murdepunktiks kooliminekuage, sest esimest korda on just sel ajaperioodil vaja inimesel vastutus võtta ja iseseisvust üles näidata, kuid psühhasteenilised lapsed ei ole selleks tavaliselt veel valmis. Kuna käesoleval juhul jääb nooruki aktsentueeritud isiksusejoonte tõsisem avaldumine varajasse kooliikka, siis puberteediga suuri muudatusi ei

²³⁶ Личко, lk 108.

²³⁷ J. Saar 2007, lk 136-137.

²³⁸ Личко, lk 108.

²³⁹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 87.

²⁴⁰ Aunapuu, lk 12.

²⁴¹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 87.

²⁴² Личко, lk 129- 130; Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 88.

²⁴³ Auväärt 1995, lk 41-42.

²⁴⁴ Личко, lk 129.

²⁴⁵ Aunapuu, lk 13.

kaasne ja on täheldatud ka isiksuse tasakaalustumist.²⁴⁶ Sageli on psühhasteeniliste laste vanematel järeltulijale liiga suured ootused huvialade suhtes ja soovitakse ka parimat sooritust koolis²⁴⁷.

Asteno-neurootilise tüübi puhul on iseloomustavateks teguriteks ärrituvus ja pidev mure oma tervise pärast, samuti esineb kiiret väsimist vaimsete ja füüsiliste pingete korral. Asteno-neurootilise tüübi korral võivad teatud tunnused halva une, kehva söögiisu ja öiste hirmude näol esineda juba lapsepõlves, kuid üsna tavaline on ka olukord, kus kõige iseloomulikumat jooned ilmnevad alles noorukieas.²⁴⁸ Kõnealuse tüübi esindajatele on omane tihe raskemeelsus ja pidev mure oma tervise pärast²⁴⁹. Kuigi need noorukid otsivad kontakti ka eakaaslastega, siis suured seltskonnad on nende jaoks väsitavad ja meelsamini veedavad nad aega ühe lähedase sõbraga või üksinda. Pingesituatsioonile järgnenud ärrituvusele on iseloomuliku väljundina äkiline emotsionaalne purse, mis asendub kiiresti pisarate ja kahetsusega.²⁵⁰

2.4. Õigusrikkumisele kalduvad aktsentueeritud isiksusetüübid

Nii Karl Leonhardi kui ka Andrei Litško käsitluses aktsentueeritud isiksustest on mõne tüübi puhul selgelt omane kalduvus delinkventseks käitumiseks, mis võib viia ka reaalsete õigusrikkumiseni. Sealjuures erinevad ka konkreetset sümptomite tüübid, sest iseloomujoonte aktsentuatsioon määrab paljuski kindlaks, milliste sümptomite toimepanemine teatud tüübi puhul tõenäolisem on.

K. Leonhardi käsitluses tulevad demonstratiivse isiksuse puhul eelkõige kõne alla erinevad valetamise ja petmisega seotud sümptomid, kuna nende väljendusviis on nii siiras ning usaldusväärne, et nad võivad kelmusi, omastamisi ja vargusi suure meisterlikkusega toime panna. Oma sümptomite sooritades ei ole nad agressiivsed, vaid käituvad rahulikult ja kalkuleerivalt.²⁵¹ Kuigi ülijärjekindlus iseenesest ei too endaga kaasa kriminaalset käitumist, siis taoliste isiksustele on omane ebaõiglusele vaenulikult reageerida ja neid peetakse aegajalt konfliktisituatsiooni tekkimisel agressiivseks²⁵². K. Leonhard kirjeldab ka ülijärjekindlat

²⁴⁶ J. Saar 2007, lk 137-138.

²⁴⁷ Личко, lk 130.

²⁴⁸ Личко, lk 118; Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 89.

²⁴⁹ Aunapuu, lk 12.

²⁵⁰ J. Saar 1988, lk 67.

²⁵¹ Leonhard 1976, lk 45.

²⁵² Leonhard 1976, lk 67

isiksust, kelle iseloomuomadused ebasoodsate välismõjude tõttu mõrva sooritamiseni viisid²⁵³. Pidurdamatu isiksusetüübi vaste A. Litškol on epileptoidne aktsentuatsioon ja mõlemad autorid omistavad kõnealusele isiksusele kõige suurema tõenäosuse kriminaalseks käitumiseks²⁵⁴. Leonhardi sõnul on selle põhjuseks eelkõige käitumise ajendiks olevad alateadlikud tungid, mis inimeste puhul sageli agressiivsuseks väljenduvad. Moraalsed kaalutlused ei mängi pidurdamatute puhul suurt rolli ja kui on parasjagu soodne olukord, tuleb nende jaoks väga kergelt kõne alla ebaaus käitumine. Sealjuures ei kuulu ettevalmistatud ja läbimõeldud kriminaalsus nende isiksusega kokku.²⁵⁵ Meeste puhul esinevad süüteod tihti kehalise väärkohtlemise või vara lõhkumise vormis. Naised valavad oma vihahood välja sageli lapsi füüsiliselt karistades ja samuti kalduvad naissoost pidurdamatud tüübid prostitutsioonile. Pidurdamatutele võivad nende impulsiivsest käitumisest tulenevalt olla omased nii väiksemad vargused kui ka tapmised.²⁵⁶

Kuigi K. Leonhard nimetab otsese kriminaalse käitumise soodumusega tüüpe üsna vähe²⁵⁷, on tema teostes kirjeldatud katseisikute elulugudest võimalik märgata üsna üllatavaid tendentse ehk õigusrikkumisele kalduvat käitumist võib täheldada tüüpide puhul, kellele see tavapäraselt omane ei ole. Nimelt on kirjeldatud emotiivset õpetajat, kes pingelises olukorras enesevalitsuse kaotas ja õpilast raputas²⁵⁸. Samuti on esitatud kartliku isiksusetüübi kirjeldus, kes varases nooruses ebasoodsate mõjude tõttu varastama hakkas²⁵⁹. Isiksusetüüpide kombinatsioonide puhul on ka märgatud kõrgemat käitumishälvete esinemist, kuigi eraldiseisvalt need taolist tegevust endaga kaasa tuua ei pruugi. Sellist juhtumit iseloomustab näiteks pidurdamatuse ja ülitäpsuse koosinemine, mille tulemusena katseisik puberteediajal varastama hakkas.²⁶⁰ Vaid puhtal kujul esinevat ülitäpset isiksust näeb Leonhard kõige ebatõenäolisemalt kriminaalseid tegusid toimepanemas²⁶¹, samas kirjeldab ta isiklikus praktikas ettetulnud ülitäpseid õigusrikkujaid, kes seksuaalse hälbekäitumisega silma paistsid²⁶². Kuigi need on harvemini esinevad olukorrad, ei saa nimetatud näidete põhjal täielikult välistada õigusrikkumise toimepanekuid ükskõik millise tüübi puhul, kui

²⁵³ Leonhard 1976, lk 72-73.

²⁵⁴ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 77.

²⁵⁵ Leonhard 1976, lk 75.

²⁵⁶ Leonhard 1976, lk 75, 77-84.

²⁵⁷ K. Leonhard. Persönlichkeiten bei mehrseitigen und unredlichen Straftätern. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 339.

²⁵⁸ Leonhard 1976, lk 117.

²⁵⁹ Leonhard 1991, lk 71.

²⁶⁰ Leonhard 1976, lk 96-97.

²⁶¹ Leonhard. Persönlichkeiten bei mehrseitigen...1964, lk 341.

²⁶² K. Leonhard. Persönlichkeiten bei sexuellen Straftätern. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 345.

ebasoodsad tingimused neid kasvuperioodil väga tugevalt rõhuvad. Taolist seisukohta peaks silmas pidama ka A. Litško käsitluses esinevate nõrkade tüüpide vaatlemisel.

A. Litško kontseptsioonis esinevaid tüüpe on tihedamini seostatud konkreetsete õigusrikkumistega. A. Litško sõnul iseloomustab hüpertüümseid tüüpe omadus vajadusel petta või kavaldada, kergemeelne suhtumine seadustesse ja eeskirjadesse ning pidev tung riskida. Hüpertüümide puhul on levinud ka arvamus, et keelatud tehingud ja pisivargused ei ole õigusrikkumistena mainimisväärsed.²⁶³ Samuti iseloomustab hüpertüüme kalduvus alkoholiga liialdada, mis võib viia alkoholismi.²⁶⁴ Epileptoidse tüübi puhul esineb nii sadistlikke ja masohhistlikke kalduvusi nende intensiivses seksuaalelus kui ka lihtsalt agressiivsust tundepehangute või alkoholi mõju tõttu. Epileptoidset tüüpi iseloomustab julmus, hoolimatus ja kättemaksuiha. Epileptoidid käituvad tihti impulsiivselt ja üllatuvad ka ise hiljem toimepandud tegude üle.²⁶⁵ Hüsteroidsed tüübid panevad oma iseloomuomadustele vastavalt toime pigem varguseid, kelmusi ja dokumentide võltsimist, kuna nad on võimelised väga siiralt valetama. Seetõttu on võimalik, et neist arenevad välja patoloogilised valetajad, kes eiravad igasuguseid moraalinorme.²⁶⁶ Püsimate tüübi puhul võivad inimesed õigusrikkumiseni jõuda eelkõige halbade mõjude ja pidevate põnevuseotsingute tõttu. Sealjuures on neile omased pisivargused, huligaanitsemine, joomine ja teiste narkootiliste ainete tarbimine.²⁶⁷ Arvestades asjaolu, et neil puuduvad sageli tulevikuplaanid, võivad nad kergesti õigelt teelt kõrvale kalduda. Kombinatsioon epileptoidsest ja püsimate tüübist on A. Litško sõnul kõige sagedamini tõenäoline õigusrikkuja.²⁶⁸ Skisoidse tüübi puhul määrab võimaliku kalduvuse õigusrikkumistele nende enesesse tõmbunud olek ja värvikas sisemaailm. Sellest tulenevalt panevad skisoidid süütegusid toime pigem üksinda ja nende tegusid iseloomustab keerukus. Teatud juhtudel on selle tüübi puhul märgata ka kohatut seksuaalkäitumist.²⁶⁹

Konformsel tüübil ei ole iseloomujoontest tulenevat valmidust kriminaalseks käitumiseks, kuid mõjutatavuse tõttu on nad tihti osalised grupiviisilistes õigusrikkumistes²⁷⁰. A. Litško sõnul ei ole õigusrikkumisele kaldumine omane tsükloidsele tüübile ja neljale nõrgale

²⁶³ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 74-75.

²⁶⁴ Auväärt 1995, lk 31.

²⁶⁵ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 77-78.

²⁶⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 79.

²⁶⁷ Личко, lk 171.

²⁶⁸ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 81-82.

²⁶⁹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 83-84.

²⁷⁰ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 85.

aktsentuatsioonitüübile, mille hulka kuuluvad sensitiivne, labiilne, psühhasteeniline ja asteno-neurootiline iseloom.²⁷¹

2.5. Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedus ja meetodid nende väljaselgitamiseks

Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedust iseloomustavad erinevad läbiviidud uurimused, mis on üksmeelel selles osas, et isiksusejoonte aktsentueeritust esineb ühiskonnas väga laialdaselt. K. Leonhard pakkus erinevate uurimistulemuste alusel välja, et vähemalt pooled Berliini elanikest on aktsentueeritud isiksused ja teised keskmiselt standartsed inimesed, kellel ei avaldu ükski iseloomujoon ülekaaluka mõjuga isiksusele. Samas oletas ta veel, et kõrgemalt arenenud ühiskondade ja rahvaste juures võib aktsentueeritud isiksuse esinemisprotsent olla kõrgem kui vähem arenenute puhul.²⁷² See on märkimisväärne tulemus, sest tähistab olukorda, kus vähemalt 50% inimestest on teatud isiksusejooned aktsentueeritud, mis võivad avalduda sõltuvalt elukäigust nii positiivselt kui negatiivselt. Samas esineb fikseerunud isiksusehäireid ainult alla 5% elanikest.²⁷³ Kuna aktsentueeritud isiksusejooned võivad ebasoodsate keskkonnamõjude tõttu ka patoloogilisteks muutuda, on aktsentueeritud isiksusetüüpide väljaselgitamine väga oluline²⁷⁴. See võimaldaks ka teadlikumat lähenemist patoloogiliste isiksusehäirete ennetamisele isiksusetüübile sobivate kasvatuslike ja pedagoogiliste võtete rakendamise kaudu. Põhimõtet, et aktsentueeritud isiksusetüüpide individuaalseid omadusi on vaja võtta arvesse näiteks laste ja noortega seotud pedagoogilises töös, on rõhutanud mitmed allikad.²⁷⁵ Nii K. Leonhardi kui ka A. Litško tüüpide kirjelduse juures on esitatud juhtnööre, kuidas konkreetse tüübiga kontakti saada ja millised kasvatusvõtted teatud tüüpidele vastavalt sobivad või kohe üldse ei sobi. Taolised juhised on kõige praktilisemad eelkõige kodukeskkonnas rakendamiseks. Samas ei ole laiemalt käsitletud seda, millised võimalused on aktsentueeritud isiksuse positiivseks mõjutamiseks

²⁷¹ J. Saar 2007, lk 133, 139.

²⁷² Leonhard. Akzentuierte Persönlichkeiten...1964, lk 13; Leonhard 1976, lk 16; E. Sitte. Persönlichkeitsstrukturen in der Durchschnittsbevölkerung. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 32; U. Gutjahr. Persönlichkeitsstrukturen bei Kindern der Durchschnittsbevölkerung. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 51.

²⁷³ Pukrop *et al*, lk 248.

²⁷⁴ J. Saar 2007, lk 139.

²⁷⁵ K. Järv. Retsensioon L. Saare diplomitöö "Isiksuse patokarakteroloogiate tüüpide sotsiomeetrilisest staatusest" kohta. Tartu, 13. mai 1982; T. Puik. Retsensioon TRÜ psühholoogiaosakonna üliõpilase P. Kivi diplomitööle "Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedusest eesti koolides" kohta. Tartu, 25. mai 1985. (Viidatud retsensioonid asuvad nimetatud diplomitööde vahel); Aunapuu, lk 19.

lasteasutustes ja koolides ning kas erinevad meetmed reaalselt igapäevaselt ka kohaldatavaks osutuksid, kuna koolikeskkonnas kohtab väga palju erineva isiksusega noori.

Ka Eesti territooriumil on aktsentueeritud isiksuste esinemissagedust küsitluste kaudu uuritud. Töö autorile teadaolevalt tegi seda viimati oma diplomitöö raames Pille Kivi, kes analüüsis kuuest koolist pärit 238 respondendi isiksusetüüpe A. Litško patokarakteroloogilise diagnostilise küsimustiku 1981. aasta variandi alusel.²⁷⁶ Küsitluse tulemuste järgi esineb iseloomujoonte aktsentuatsiooni 96%-l uuritutest ja kõige levinum tüüp on sealjuures labiilne iseloomu aktsentuatsioon. Sellele järgnevad neidude puhul hüsteroidse ja sensitiivse tüübi kõrgem esinemine ja noormeeste puhul võib neidudest sagedamini märgata hüpertüümseid jooni.²⁷⁷ P. Kivi läbiviidud küsitluse tulemused viitavad aktsentueeritud iseloomude esinemise sõltuvusele keskkonnatingimustest ja koolitüübist, kuna respondentide seas olid üldkoolide kõrval ka Sindi erikutsekooli nr 35 õpilased, kelle seas oli keskmisest rohkem epileptoidse iseloomuga noormehi.²⁷⁸

Eelnevalt kirjeldatu iseloomustab muuhulgas ka põhimõttelist erinevust Karl Leonhardi ja Andrei Litško lähenemisel aktsentueeritud isiksusetüüpide väljaselgitamiseks. Kui K. Leonhardi jaoks on oluline konkreetse inimese kliiniline uurimine isikliku kontakti kaudu, siis A. Litško arvates on võimalik isiksuse aktsentuatsiooni määrata kindlate küsimustike abil. Kui K. Leonhardil ei olnud usku küsimustike ja testide kasutegurisse, siis A. Litško koostas oma patokarakteroloogilise diagnostilise küsimustiku veel selliselt, et see erinevate skaalade kaudu annaks teavet ka häire päritolu, emantsipatsioonireaktsiooni tugevuse, alkoholi tarbimise ja hälbiva käitumise soodumuse kohta.²⁷⁹ K. Leonhard pidas aktsentueeritud isiksusetüüpide väljaselgitamiseks oluliseks eelkõige kliinilist uurimist, kuna tema sõnul puuduvad konkreetset küsimused, mille järgi rõhutatud iseloomujooni kindlaks määrata. Ta leidis, et kuna inimesed võivad testiküsimustest erinevalt aru saada ja neid erimoodi tõlgendada, siis ei saa küsimustike tulemused alati usaldusväärsed olla.²⁸⁰

Isiksuse hindamine saab Leonhardi arvates toimuda vaid vaatluse ja uurimise kaudu. Sealjuures on täiskasvanud inimese vaatlemine keeruline, kuna tema käitumine erineb nii eraelus kui ka töökeskkonnas ja seega kliinilise uurimise korral ei pruugi kõik iseloomulikud

²⁷⁶ P. Kivi. Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedusest eesti koolides. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, loogika ja psühholoogia kateeder. Tartu 1985, lk 38, 55.

²⁷⁷ Kivi, lk 60, 77.

²⁷⁸ Kivi, lk 55, 77-78;

²⁷⁹ J. Saar 2007, lk 140.

²⁸⁰ Leonhard 1976, lk 20.

jooned inimesel avalduda.²⁸¹ Laste puhul on vaatlus tulemusrikkam, kuna kliinikusse sattudes kohanevad nad kiiresti ja käituvad seejärel nii nagu neil koduski kombeks. Laste ja täiskasvanute puhul on aga sama kaaluga katseisiku miimika, kehaliste žestide ja hääletooni jälgimine, sest see annab väärtuslikku lisainformatsiooni katseisiku jutu tõesuse kohta.²⁸² Miimika ja väljenduste jälgimine moodustab isiksusejoonte uurimises abistava osa ning edasist uurimist suunavaks jõuks on katseisiku omasõnaline kokkuvõte enda isiksuse kirjeldamiseks. Selle sõnavõtu järel peaks professionaalsel küsitlajal tekkima esimene oletus, mis tüüpi isiksusega on tegemist. Edasine uurimine kulgeb erinevate küsimuste esitamise kaudu, mis vaid eeldatava tüübi seisukohalt olulised on.²⁸³ Sellest tulenevalt peaks näiteks ülijärjekindlalt tüübilt uurima tema tundlikkuse kohta ebaõigluse suhtes, ülitäpsel inimesel peaks laskma kirjeldada oma tööülesannete täitmist. Demonstratiivse isiku puhul ei tohi end katseisiku väljamõeldistest segada lasta ning tuleks paluda tal iga isikuomaduse nimetamisel kirjeldada olukorda, kus see avaldunud on, sest tavaliselt ei suuda inimene kohapeal usutavat tervikpilti luua.²⁸⁴

Kuigi K. Leonhardi ja A. Litško lähenemine aktsentueeritud isiksuse väljaselgitamiseks on vastandlik, siis on mõlemal meetodil oma eelised ja puudused. Leonhardi meetod isiksusediagnostikaks on kindlasti täpsem ja põhjalikum, kuid võimaldab uurida väga vähest hulka inimesi. Peamiselt vaatlusel ja vestlusel põhinev meetod on väga ajamahukas ja eeldab küsitlajalt põhjalikku erialast ettevalmistust. Sellise lähenemisviisi tulemused on küll täpsed, kuid uuritavate hulk on üsna väike, kuna tavaliselt kaasneb järelalus aktsentueeritud iseloomujoonte esinemise kohta olukorras, kus inimene on ise otsinud psühhiaatrilist abi. Arvestades asjaolu, et aktsentueeritud isiksused jäävad suures osas igapäevaelus varjatuks, kuid neil on võimalus ebasoodsate keskkonnatingimuste mõjul areneda patoloogiaks²⁸⁵, oleks teadmisel aktsentueeritud isiksusetüübi esinemisest konkreetse inimese puhul abi käitumishäirete ennetamiseks. Selle tulemusena on peamiselt koduste kasvatusvõtete kaudu võimalik konkreetse isiku sotsialiseerimisprotsessi soodsamas suunas juhtida, et ei avalduks aktsentueeritud iseloomujoone kui eelsoodumuse kaudu negatiivsed mõjud inimese käitumisele.

²⁸¹ K. Leonhard. Methodik der Persönlichkeitsdiagnostik. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964, lk 14; Leonhard 1976, lk 20.

²⁸² Leonhard. Methodik der Persönlichkeitsdiagnostik...1964, lk 14-15; Leonhard 1976, lk 21.

²⁸³ Leonhard 1976, lk 24-25.

²⁸⁴ Leonhard 1976, lk 25-28.

²⁸⁵ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

Andrei Litško meetod on seega sobivam suuremahuliste andmete saamiseks, kuna võimaldab korraga uurida hulgaliselt lapsi ja noori. Taoliste küsitluste tulemuste analüüsi järgselt on võimalik vajadusel paremini planeerida või muuta kodus toimuvat sotsialiseerimist, kuna erinevatele aktsentueeritud isiksustele mõjuvad tihti erinevad kasvatusmeetodid. Samas on märgatud suurt lahknevust kliiniliste uuringute ja küsitluse alusel tehtud järelduste vahel²⁸⁶ ja sellest tulenevalt on A. Litško küsimustiku probleemiks eelkõige tulemuste võimalik ebatäpsus.

²⁸⁶ J. Saar 2007, lk 140.

3. Perekonna roll aktsentueeritud isiksuse õiguslikus sotsialiseerimises

Aktsentueeritud isiksusetüüpide käsitus on kooskõlas põhimõttega, et sotsialiseerimisprotsessis on väliste mõjurite kõrval vaja arvestada ka inimese kaasasündinud eelduseid²⁸⁷, mis automaatselt inimese käitumist kindlaks ei määra, kuid olenevalt sotsialiseerimisprotsessi kulgemisest võivad need avalduda kas positiivselt või negatiivselt²⁸⁸. Kuigi eduka sotsialiseerimise tulemusel on ka aktsentueeritud isiksuse näol tegemist täieõigusliku ühiskonnaliikmega, tuleb arvestada asjaoluga, et positiivsete tulemusteni viiv sotsialiseerimisprotsess võib teatud määral erineda normi keskmise hulka kuuluva inimese omast. Aktsentueeritud isiksuse puhul tuleb väärtuste ja teadmiste õpetamisel ning käitumisjuhiste andmisel arvestada eelkõige inimese individuaalsust ja valida kasvatusvõtted, mis konkreetse tüübi puhul kõige paremini sihile viivad²⁸⁹. Kuna paljude aktsentuatsioonitüüpide esimesed iseloomulikud jooned avalduvad juba varases lapsepõlves, tuleb neid lapse kasvatamisel arvesse võtta. Sellisel juhul väheneb risk, et prosotsiaalseid väärtuseid toetavast perekonnast kasvab välja õigusrikkaja, kelle esimesed käitumishälbed lapsepõlves tähelepanuta jäid.

K. Leonhardi ja A. Litško teostele ning A. Neeme ja I. Ebberi artiklitele toetudes on võimalik järeldada, et endaga toimetuleva ja terve psüühikaga aktsentueeritud isiksuse kujunemiseks on oluline kasvatus kaudu prosotsiaalsete väärtuste sisendamine, pingeallikate vältimine ja alternatiivsete käitumisvalikute õpetamine. Arvestades seda, et erinevalt psühhopaadist, kelle tormilistel reaktsioonidel ei pruugi olla keskkonnast tulenevat ajendit, käivituvad aktsentueeritud isiksusele omased reaktsioonid välise ärritaja mõjul²⁹⁰ ja seetõttu on eriti oluline vähendada pinge tekkimise võimalust nende isiksusetüüpide puhul, keda seostatakse kriminaalse käitumisega. Litško nõrkade tüüpide²⁹¹ puhul on pingeallikate vältimine samuti oluline, kuid reeglina mitte niivõrd õigusliku sotsialiseerimise seisukohalt vaid eelkõige inimese enda heaolu ja toimetuleku nimel. Etteruttavalt võib mainida, et nimetatud pingeallikaks võib valede kasvatusvõtete tõttu olla ka näiteks perekond, mis samaaegselt on inimese elus kõige olulisemaks ja alustrajavaks sotsialiseerimisagendiks.

²⁸⁷ Kaugia 2003, lk 149.

²⁸⁸ Leonhard 1976, lk 15.

²⁸⁹ J. Saar 2007, lk 140.

²⁹⁰ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

²⁹¹ J. Saar 2007, lk 139.

Õigusteadvus hakkab arenema varases lapsepõlves²⁹² ehk ajal kui isik on oma esmase sotsialiseerimisagendi ehk perekonna mõjusfääris. Prosotsiaalsete väärtuste sisendamine saabki sellest tulenevalt kõige intensiivsemalt toimuda vaid koduse kasvatuse kaudu ja mistahes puudujääkide ilmnemisel võib vigu otsida perekondliku sotsialiseerimisprotsessi kõrvalekalletest²⁹³. Ka aktsentueeritud isiksusetüübiga laps ei ole erand, kuna õigusliku sotsialiseerimise mõttes omandab ta perekonnas kasvades isiklike sotsiaalsete kogemuste kaudu esmased teadmised õigest ja valest ning heast ja halvast. Kui aga perekond ei suuda lapsele pakkuda ühiskondlike normidega vastavuses olevat sotsiaalset kogemust, saab ta juba varakult ühiskonnast moonutatud pildi²⁹⁴. Hiljem on lisanduvatel sotsialiseerimisagentidel märksa keerulisem, et mitte öelda võimatu kinnistunud arusaamu ümber vormida²⁹⁵. Sellest tulenevalt saab väita, et sarnaselt tavalise keskmise inimesega on aktsentueeritud isiksuse edasise sotsialiseerimisprotsessi aluseks samuti see pagas, mille inimene on lapsepõlves kodust kaasa saanud. Hilisemas elus lisanduvatel sotsialiseerimisagentidel on võimalik kinnistada juba kodus lapsesse istutatud väärtuseid ja hoiakuid, õpetada vastavalt eale ja arusaamisvõimele uusi teadmisi, kuid defektseid käitumisilminguid, mis on kodust alguse saanud, on väga raske välja juurida.

3.1. Perekond antisotsiaalsete mõjude allikana

Eelnevast tulenevalt nähtub, et perekonna osa lapse käitumishälvete tekkimisel on ulatuslik ja probleemsed lapsed on sageli pärit perekondadest, kus lastekasvatamine on olemuslikult probleemsete vanemate igapäevaülesandeks²⁹⁶. Arvestades väärtuste õppimise erinevaid viise (vt ptk 1.2.2.) on koduse õigusliku sotsialiseerimise edu tagamiseks nii aktsentueeritud isiksuse kui ka tavainimese puhul olulised teatud komponendid, millega arvestamata jättes võib lapse sotsialiseerimisprotsess defektseks kujuneda.

Täieõiguslikuks ühiskonnaliikmeks saamise eelduseks on üldsuse poolt aktsepteeritud väärtuste internaliseerimine, mis tagab edaspidise normipärase käitumise. Kõige suuremaks probleemiks on sellest tulenevalt perekonnad, kelle liikmete endi sotsialiseerimisprotsess on mingil hetkel olnud defektiga ja kes oma ühiskonna suhtes negatiivse hoiaku tõttu on

²⁹² Auväart, Kaugia 1995, lk 2177; Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 15.

²⁹³ M. Leino. Kas probleemsed lapsed on tulevased kurjategijad. – Kuritegevus ja kriminaalpreventsioon Eestis. E. Raska (koost.). Eesti Riigikaitse Akadeemia Toimetised. Artiklite kogumik, Tallinn 1994, nr 2, lk 97.

²⁹⁴ Auväart, Kaugia 1995, lk 2175-2176.

²⁹⁵ Saarsoo, lk 54; Penthin, lk 88.

²⁹⁶ Leino, lk 97.

arusaadaval põhjusel võimetud oma lastele prosotsiaalseid väärtuseid edasi andma²⁹⁷. Vanemate madala moraali tõttu on ka lastel aktsepteeritud normide omandamine raskendatud²⁹⁸. Nimetatud perekondades võib antisotsiaalsete väärtuste kinnistamine toimuda samuti väärtuste õppimise viiside kaudu, kus lapsele antavad selgitused ja käitumiseeskujud ning sisendatud ootused ja isiklikud kogemused on üldkehtivate normidega vastuolus. Sellest tulenevalt annab konfliktne perekond sageli edasi õigusliku sotsialiseerimise seisukohalt käitumist reguleerivaid konfliktseid hoiakuid²⁹⁹. See selgitab asjaolu, et seadust rikkunud noorukite puhul tuleb tegude põhjuseid sageli otsida varasest sotsialiseerimisprotsessist, kuna õigusrikkumisele kalduv keskkond võib taastoota uusi õigusrikkujaid³⁰⁰.

Eraldi on vaja välja tuua positiivse käitumiseeskujude olemasolu vajalikkust väärtuste internaliseerimise protsessis. Nii normi keskmesse kuuluva kui ka aktsentueeritud isiksusega lapse seisukohast on oluline, et vanemad käituksid ise ühiskonnas aktsepteeritud normidele vastavalt — sel juhul kahaneb võimalus, et lapsed läheks vanemaid oma käitumiseeskujuks võttes vastuollu käibel olevate normidega³⁰¹. Kui perekonnas üldiselt hinnatakse prosotsiaalseid väärtuseid ja ka lapselt nõutakse kindlate normide järgimist, jäävad selgitused korrektsest käitumisest vajaliku mõjuta, kui vanemad ise üldkehtivatest normidest kinni ei pea. Sellisel juhul ei õpi lapsed normipäraselt käituma, vaid "õigesti" rääkima³⁰². Kõne alla tulevad näited on nii kiirustades punase tulega üle tee minek, samal ajal last ettevaatlikkusele manitsedes, kui ka vanematepoolne agressiivsus ja vägivalla kasutamine, mis kodukeskkonnas võivad esineda perekonnaliikmetevahelise kehalise väärkohtlemise või laste füüsilise karistamise näol. Vägivallal on kombeks end taastoota³⁰³, kuna lähedaste inimeste vägivaldsete eeskujude matkimisel kinnistub ebasobiv käitumismuster, mille tulemusena ka laps ise agressiivsust sageli just endast nõrgemate peal välja elab³⁰⁴. Lisaks vägivaldsete käitumisalgete tekitamisel on füüsilisel karistamisel ka agressiivsust tugevdav mõju neile isiksusetüüpidele, kelle jaoks on agressiivsus temperamendist tulenevaks eelsoodumuseks³⁰⁵. Aktsentueeritud isiksusetüüpidest on sellisel juhul suuremas ohus K. Leonhardi pidurdamatu ja A. Litško epileptoidne tüüp, kuna neil on teatud kaasasündinud eeldused agressiivse käitumise kujunemiseks, mis ebasoodsate keskkonnatingimuste mõjul avalduda võivad.

²⁹⁷ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 51, 53.

²⁹⁸ Auväärt 1982, lk 66.

²⁹⁹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 53.

³⁰⁰ Auväärt, Kaugia 1995, lk 2175-2176.

³⁰¹ Penthin, lk 62.

³⁰² Ladberg, lk 23.

³⁰³ Saateks. — Laps ja vägivald...2001, lk 4.

³⁰⁴ Penthin, lk 28-29.

³⁰⁵ L. Keltikangas-Järvinen. Sotsiaalsus ja sotsiaalsed oskused. Tallinn: Koolibri 2011, lk 125.

Perekonnas esinevat vägivalda võib lapse arengu seisukohalt kohe kindlasti pidada väga ebasoodsaks mõjuks, kuna see annab lapsele signaali, et vägivald on aktsepteeritud käitumisviis erinevate probleemide lahendamiseks.

K. Leonhard nimetab vaid mõnda tüüpi, kellel ebasobivate keskkonnatingimuste mõjul võib avalduda kuritegelik käitumine³⁰⁶ ja A. Litško käsitluses on välja toodud nn nõrgad tüübid, kellele käitumishäired reeglina omased ei ole³⁰⁷. Asjaolu, et perekonnast tulenevate võimalike antisotsiaalsete mõjude vastu ei ole kaitstud ükski konkreetne aktsentueeritud isiksusetüüp, iseloomustab käesoleva töö autori poolt 2010. aastal läbiviidud uuring vägivaldse käitumise kujunemise kohta. Küsitluse tulemustest selgus, et ligi 80% põhikooliõpilastest on oma klassikaaslast löönud, tõuganud või talle muul viisil haiget teinud. Ligi 3/4 füüsilise vägivalda kasutajatest oli seda teinud viimase kuu aja jooksul, millest nähtub, et tegemist ei olnud kauges minevikus toimunud teoga. Peaaegu pooltel (47,7%) vastanutest olid kogemused koduse füüsilise karistamisega ja üle 80% õpilastest oli isiklikult kogenud füüsilist vägivalda koolikeskkonnas.³⁰⁸ Arvestades asjaolu, et vägivaldne käitumine on iseloomu omapärana omane vaid pidurdamatule ja sellele vastavale epileptoidsele tüübile (Litško sõnul on kõnealuse tüübi esindajaid 11%-l meessoost populatsioonist³⁰⁹), tähistab uuringu tulemus olukorda, kus negatiivse mõjuga sotsialiseerimisagentide tõttu on ka teiste tüüpide esindajad kasutanud mingis ettetulnud situatsioonis vägivalda.

Arvestades asjaolu, et õigusliku sotsialiseerimise hulka kuulub koduse õiguskasvatuse kõrval ka igasugune stiihiline keskkonnamõju³¹⁰, on viimaks vajalik vanemlik järelevalve erinevate kontaktide üle, mis võimalikel defektsetel sotsialiseerimisagentidel lapsega tekivad. Kuigi perekonna negatiivne käitumiseeskuju on sotsialiseerimisprotsessis oluline punkt, ei pruugi perekond siiski lapses negatiivseid jooni alati ise formeerida, vaid võimaldab seda teha teistel keskkonna antisotsiaalsetel teguritel.³¹¹ Kuna alaealised lapsed on vanemate vastutusallas, on vanemate ülesandeks järjekindlalt minimeerida lisanduvate negatiivsete sotsialiseerimisagentide mõju, kelle käitumist lapsed kergesti jäljendada võiksid (sõbrad, klassikaaslased, filmides portreteeritavad vägivaldsed kangelased), et vältida mistahes hälbeid õigusliku sotsialiseerumise protsessis. Vähem tähtis pole prosotsiaalsete väärtuste järjepidev sisendamine, mis võimaldab hilisemas elus defektsete sotsialiseerimisagentide mõjudele

³⁰⁶ Leonhard. *Persönlichkeiten bei mehrseitigen...* 1964, lk 339.

³⁰⁷ J. Saar 2007, lk 139.

³⁰⁸ Tamm, lk 36, 38-39.

³⁰⁹ Auväärt. *Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...* 2001, lk 78.

³¹⁰ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 19.

³¹¹ Auväärt 1982, lk 37; Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 17; Auväärt, Kaugia 1995, lk 2176.

iseseisvalt vastu astuda, sest selle tulemusel kujuneb lapsel ühiskondlikult aktsepteeritud väärtuste süsteem ja kõlbelise käitumise harjumus³¹².

3.2. Kodused kasvatusvõtted aktsentueeritud isiksusetüübist lähtuvalt

Mistahes kaasasündinud eeldused ei taga inimese kindlal moel sotsiaalset käitumist hilisemas elus — igal juhul peab koduse kasvatuse kaudu last suunama, sest sotsiaalse suhtlemise aluseks olev eetika, moraalinormid, hea ja halva skaala on sotsiokultuurilise õppimise tulemuseks³¹³. Seda toetab ka põhimõte, et hälbiv ja normipärane käitumine on ajaloo jooksul ja erinevates kultuurides väga erinevalt määratletud, seega ei saa hälbekäitumisel olla jäigalt bioloogilisi eelduseid³¹⁴. See omakorda tähistab asjaolu, et üksikisik peab ellujäämiseks ümbritseva ühiskonna norme õppima ja oma käitumises nendega arvestama. Kui täiskasvanud last sellel teel ei suuna, õpivad nad loomulikult selgeks teatud toimetulekuvõtted, aga need ei pruugi olla ühiskondlikult aktsepteeritud³¹⁵.

Eelnevast tulenevalt vajab ka aktsentueeritud iseloomujoontega kui teatud kaasasündinud eeldustega laps ühiskonna üldkehtivate väärtuste ja tõekspidamiste vaimus kasvatust ning suunamist. Käesoleva töö autori järelduseks on, et aktsentueeritud isiksusetüüpidele omaste õigusrikkumiste toimepanemise põhjuseid tuleb otsida defektsest õigusliku sotsialiseerimise protsessist. Taolist väidet toetab K. Leonhardi seisukoht, et soodsa kasvatuse ja heade keskkonnatingimuste korral avaldub iseloomu aktsentuatsioon positiivselt³¹⁶, kuid ebasoodsate mõjude korral on võimalik ka isiksuse patokarakteroloogiline areng, mille tulemuseks võib olla psühhopaatia kujunemine³¹⁷.

A. Litško sõnul võib iseloomu aktsentuatsioon ka elu jooksul varjatuks jääda või avalduda vaid sellistes situatsioonides, mis mõjutavad inimese kõige väiksema vastupanu punkti³¹⁸. Lööki väikseima vastupanu punktile võib vaadelda kui pinge- ehk stressiolukorda, mis vajab leevendust. Soome psühholoogiaprofessor L. Keltikangas-Järvinen on temperamendiuuringutes jõudnud järeldusele, et inimene ei saa kontrollida enda tüübile

³¹² Noorte õigusliku sotsialiseerumise... 1999, lk 17. Auväärt, Kaugia 1995, lk 2176.

³¹³ Keltikangas-Järvinen 2011, lk 79.

³¹⁴ Kenkmann, lk 19, 25-26.

³¹⁵ Keltikangas-Järvinen 2011, lk 115.

³¹⁶ Leonhard 1976, lk 15.

³¹⁷ J. Saar 2007, lk 125, 139.

³¹⁸ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 72.

omaseid reaktsioone ja tundeid, aga käitumise reguleerimine on õpitav³¹⁹. See selgitab asjaolu, et aktsentuant tunneb oma tüübile vastavalt küll viha, ärevust, ärritust või hirmu, kuid aktsepteeritud vahendid tekkinud reaktsioonide maandamiseks on vaja omandada sotsialiseerimisprotsessi kaudu ja seda juba väga varases lapsepõlves.

Eduka sotsialiseerimisprotsessi aluseks ja taustaks on usalduslikud suhted lapse ning vanemate vahel³²⁰. Töös viidatud K. Leonhardi ja A. Litško teooriatele tuginedes on autori hinnangul prosotsiaalseid väärtuseid austavas perekonnas konkreetsest aktsentueeritud isiksusetüübist olenemata tähtis väga tugev väärtuskasvatus, mille eesmärgiks on, et lapsealine aktsentuant internaliseeriks baasväärtused ja aktsepteeritud normid, mille ta oma hilisema käitumise aluseks võtaks. Aktsentueeritud isiksuste puhul on võrreldes tavalastega tähtis veel konkreetsest tüübist sõltuvate pingeseisundite vältimine (et surve *locus minoris residentiae*'le oleks väiksem) ja pinge maandamiseks erinevate alternatiivsete käitumisvariantide pakkumine. Analüüsides erinevate aktsentueeritud isiksusetüüpidega seotud käitumishälbeid, selgub sageli, et koduse kasvatuses jooksul ei ole tähelepanu pööratud ühele või mitmele nimetatud kolmest komponendist. Kui kodus ei ole õnnestunud väärtuste sisendamine, väljendub see inimese hoolimatuses ja seetõttu ei vii sihile ka nõue kaasinimestega arvestaval viisil käituda. Kui lapsele ei õpetata pinge maandamiseks alternatiivseid käitumisviise, valib ta stressiolukorras endale käepäraseima variandi, mis ei pruugi olla normipärane.

Õigusliku sotsialiseerimise seisukohast tulenevalt toovad kasvatusvead endaga rohkem kahju kaasa just nende aktsentueeritud tüüpide puhul, kellele peetakse iseloomulikuks hälbivat käitumist. Mitmele tüübile ei ole hälbekäitumine iseenesest omane, kuid valed kasvatusvõtted võivad tekitada raskeid probleeme inimese isiklikus elus ja hilisemas toimetulekus. Täielikult ei saa pideva pinge all kasvanud laste puhul välistada ka hilisemaid õigusrikkumisi (vt pkt 2.4.).

Erinevused rõhutatud iseloomuomadustes ilmestavad väga selgelt asjaolu, et erinevate isiksusetüüpidega lastele mõjuvad sotsialiseerimisprotsessis väga erisugused kasvatusvõtted. Taolise põhimõttega tihti ei arvestata ja muuhulgas märgitakse, et kasvatusotsuseid teevad vanemad sageli selle põhjal, mis neile endale parasjagu sobib ja mugav tundub ning

³¹⁹ Keltikangas-Järvinen 2011, lk 21.

³²⁰ Kenkmann, lk 31; Penthin, lk 62.

konkreetsel lapse omapärasel tulenevad vajadused jäävad tagaplaanile³²¹. Alljärgneva analüüsi käigus selgub, et positiivsete tulemuste kindlustamiseks tuleb aktsentueeritud iseloomuga lapse kasvatamisel järgida tema individuaalset omapära ja vajadusi³²², mille tõttu võivad ka erinevate aktsentueeritud isiksusetüüpidega õdede-vendade kasvatusülesanded paljuskord erineda.

K. Leonhardi pidurdamatu isiksusetüübi vasteks on A. Litškol epileptoidne tüüp³²³ ja kuigi neile iseloomulikud jooned avalduvad kõige ilmekamalt puberteediajal, võib ka lapsepõlves kõnealuse tüübi omapära märgata. Selliste laste jaoks on impulsiivsusest tulenevalt raske järgida täiskasvanute kasvatuslikke juhiseid³²⁴, mis teeb nende vanemate jaoks sotsialiseerimisprotsessi sageli keeruliseks. Seega nõuab taolist tüüpi lapse kasvatamine vanemalt palju mõistmist ja enesevalitsust³²⁵. Epileptoidset last ja noorukit iseloomustavad kuhjunud pingeseisundi tagajärjel vallandunud pime ja meeletu äkkviha, mille osaliseks saab enamasti karikasse viimase piisa lisanud kasvõi juhuslik mööduja³²⁶. L. Keltikangas-Järvineni seisukohast³²⁷ tulenevalt võib järeldada, et kuigi kergesti ärritumine ja vihahood on pidurdamatule ning epileptoidsele tüübile omased, ei pea need päädima vägivallahooga kaasinimeste või loomade vastu, vaid kasvatusel üheks eesmärgiks oleks pakkuda alternatiivseid käitumisviise pinge maandamiseks. See tähendab nii tekkinud pingeolukorra maandamist aktsepteeritud käitumise teel kui ka üldiselt pinge tekkimise võimaluste vähendamist erinevate kannatlikkust, tähelepanu ja keskendumist nõudvate harrastuste nagu muusika, kunsti või spordi kaudu. Pidurdamatu ja epileptoidse tüübi peamiseks kasvatusülesandeks on aga tugeva eetilise ja empaatiale rõhu väärtussüsteemi sisendamine.³²⁸

Arvatakse, et A. Litško epileptoidse tüübi iseloomujoonte avaldumisel mängib suurt rolli julm või hoolimatu kasvatus³²⁹, mis tähistab olukorda, et inimene on lapsepõlves talle osaks saanud kasvatusel kaudu õppinud, et endast nõrgemate tunnetega pole vaja arvestada. Kuigi õigusliku sotsialiseerimise seisukohalt on oluline järjepidevalt sekkuda näiteks lapse agressiivsete

³²¹ Keltikangas-Järvinen 2013, lk 12.

³²² J. Saar 2007, lk 140.

³²³ Auväart 1995, lk 33.

³²⁴ Leonhard 1991, lk 61.

³²⁵ A. Neeme, I. Ebber. Epileptoidne tüüp. — Haridus 1991, nr 11, lk 31.

³²⁶ Neeme, Ebber. Epileptoidne tüüp...1991, lk 30.

³²⁷ Keltikangas-Järvinen 2011, lk 21.

³²⁸ Neeme, Ebber. Epileptoidne tüüp...1991, lk 31; J. Saar 1988, lk 59.

³²⁹ J. Saar 2007, lk 127.

tegude toimepanemisele³³⁰, siis lapse väärkäitumise ja vägivaldsuse ilmingute korralekutsumiseks füüsilise karistuse kasutamisel kinnistub seda enam teadmine, et ägedushoo tekkimisel on võimalik seda kaasinimeste peal välja elada. Vanemate agressiivne käitumine viitab automaatselt ka puudustele lapsele edasiantavate väärtuste sisus.

K. Leonhard kirjeldab oma käsitluses pidurdamatu isiksusetüübiga patsiente, kes löid oma naist, kuid kahetsesid pärast oma tegu väga³³¹. Taolisest olukorrast võib aga vastupidiselt järeldada seda, et kuigi moraalsete väärtuste kinnistamine on teatud määral õnnestunud, ei ole lapseas pingemaandamiseks õpetatud vägivallale alternatiivseid variante. Probleemseks jääb siiski olukord, kui epileptoidsed jooned avalduvad alles puberteedieas³³², kuna sellisel juhul võib senine normipärane käitumine olla juhuslik ja vanemad pole pidanud vajalikuks toonitada agressiivsuse taunitavust. Kui varasemalt rahumeelsel lapsel pole ealiste muudatustega seotud iseloomu aktsentuatsiooni tekkimisel käepärast muid pingemaandamisvahendeid kui vägivald, võib see lõppeda õigusrikkumiste toimepanemisega, kuna paljude vägivallaga seotud süütegude tagajärjed on sätestatud karistusseadustikus.

K. Leonhardi demonstratiivse isiksusetüübi vasteks on A. Litško hüsteroidne tüüp. Hüsteroidsete joonte tugevnemise põhjuseks peetakse liigset vanemlikku hoolitsust ja hellitamist³³³, kuna tüübi üheks iseärasuseks on esilekerkivate raskustega või kasvõi kergete ebameeldivustega silmitsi seistes "haigusesse põgeneda" ehk tervisehädasid vabanduseks tuues tegevustest loobuda ja selle kaudu oma tahtmine saada³³⁴. Kõnealuse tüübi peamiseks pinge tekkimise põhjuseks ehk psüühilise vastupanu kõige nõrgem koht on aga üksindusse jätmine, lapsele osaks saav tähelepandamatus ja liigsete piirangute kohaldamine igapäevaelus³³⁵, mis tüübi iseloomulikke jooni ehk enesekesksust ja soovi pidevalt tähelepanu keskpunktis olla tugevdavad³³⁶. Iga lapse positiivse enesehinnangu kujunemiseks on vajalik positiivne tagasiside tema tegevusele³³⁷. Kuna demonstratiivset ja hüsteroidset tüüpi iseloomustab veelgi enam pidev vajadus tähelepanu ja tunnustuse järgi³³⁸, siis on vanemate ülesandeks seda neile juba väga varases eas pakkuda. Kui taolise lapse prosotsiaalsetele tegudele ei järgne lähedaste tähelepanu, siis püüab ta seda saavutada teisiti, sest tema jaoks on

³³⁰ Penthin, lk 71.

³³¹ Leonhard 1976, lk 78.

³³² Leonhard 1976, lk 78.

³³³ J. Saar 1988, lk 60.

³³⁴ A. Neeme, I. Ebber. Hüsterilis-demonstratiivne laps koolis. — Haridus 1991, nr 6, lk 21.

³³⁵ A. Neeme, I. Ebber. Eriline laps — aktsentuant. — Haridus 1992, nr 4, lk 35.

³³⁶ Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 79.

³³⁷ Keltigangas Järvinen 2013, lk 49.

³³⁸ Neeme, Ebber. Eriline laps — aktsentuant...1992, lk 35.

ka põlgus parem kui ükskõiksus³³⁹. Taolist olukorda kirjeldab ka K. Leonhard patsiendi puhul, kelle kasuema pidevalt poolvenda eelistas ja tüdruku hooletusse jättis, mille tagajärjel tüdruk koolis valetama ja varastama hakkas³⁴⁰.

Kuna demonstratiivset ja hüsteroidset tüüpi iseloomustab muuhulgas tähelepanu saamiseks väga veenev valetamine, on see töö autori arvates kõnealuse tüübi puhul õigusliku sotsialiseerimise seisukohast kõige probleemsem omadus, mis harjumuseks saades võib patoloogiliseks kujuneda ja hilisemas elus õigusrikkumiste toimepanemises avalduda³⁴¹. Aktiivse kasvuperioodi jooksul valetamist märgates on vanemate ülesandeks olukorda sekkuda ja anda teada, et vale on läbi nähtud³⁴². Kasvatuse puhul on oluliseks veel järjepidevus, sest kui esimestele lapselikele üleastumistele ei reageerita, on sellistel käitumismustritel omadus korduda. Ka hüsteroidse tüübi kasvatamisel ei saa loobuda tugevast väärtuskasvatusest, mille kaudu õpetatakse kaasinimestega arvestamist. Sellega seoses suureneb võimalus, et demonstratiivne tüüp ei rakenda oma loomingulisi võimeid teiste tüssamiseks, vaid leiab neile väljundi kasvõi näitekunstis³⁴³. Arvestades asjaolu, et hüsteroidsete laste vanemate puhul on märgatud tendentsi oma eesmärkide saavutamiseks kahtlaseid meetmeid kasutada (nn "kaval perekond")³⁴⁴, võib ka selles näha vanematepoolset negatiivset eeskuju ja võimetust lapsele aktsepteeritud väärtuseid õpetada.

Nii K. Leonhardi kui A. Litško käsitlustes esineb hüpertüümne tüüp. Taoline temperament on mõõduka avaldumise korral väga positiivne nähtus, kuna hea tuju, tung tegutseda³⁴⁵ ning energiline ja aktiivne olek³⁴⁶ on ühiskonnas hinnatud omadused. Hüpertüümse inimese pingeallikaks on aga pidev tegevusvabaduse piiramine ja võimalik ebaedu kogemine³⁴⁷. Hüpertüümsed lapsed on oma elava loomuse poolest vanematele väljakutseks, kuna soovivad kõiges kaasa lüüa, mööblit nihutada ja asju uurida — see omakorda tekitab vanematel tahtmist lapse igat liigutust kontrollida või igat algatust keelata³⁴⁸. Liigne piiramine ja keelamine pidurdavad ka tavalapse arengut, kuid teatud reeglite ja piiride seadmine on normaalse ühiselu toimimiseks vajalik. Sellest tulenevalt on vajalik ka hüpertüümse lapse

³³⁹ Aunapuu, lk 15.

³⁴⁰ Leonhard 1976, lk 42.

³⁴¹ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 79; Leonhard 1976, lk 46.

³⁴² Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 80.

³⁴³ Leonhard 1976, lk 46.

³⁴⁴ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 80.

³⁴⁵ Leonhard 1976, lk 99.

³⁴⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 74.

³⁴⁷ Neeme, Ebber. Eriline laps — aktsentuant...1992, lk 34.

³⁴⁸ A. Neeme, I. Ebber. Hüpertüümne isiksus. — Haridus 1991, nr 8, lk 16 - 17.

puhul õpetada austama kaasinimeste õiguseid ja kui see on õnnestunud, võib neile anda vabadust ümbritsevat maailma oma arengutasemele vastavalt iseseisvalt tundma õppida³⁴⁹. Iseloomustus, et hüpertüümne tüüp suhtub kergemeelselt seadustesse ja eeskirjadesse ning unustab sageli piiri lubatu ja keelatu vahel³⁵⁰, väljendab kõige selgemini defekte õiguslikus sotsialiseerimisprotsessis. Inimene pole seega lapsena vajalikke norme internaliseerinud ja ta ei teadvusta endale normipärase käitumise vajalikkust. Arvestades nende ülekeevat aktiivsust, peaksid vanemad suunama seda positiivsetesse harrastustesse nagu sport või muusika, enne kui pulbitsev energia leiab rakendust antisotsiaalsetes tegevustes.³⁵¹

A. Litško skisoidset tüüpi on leebema avaldumise korral seoseid K. Leonhardi introvertse tüübiga, kuna nende omapära seisneb suurte seltskondade vältimises ja oma sisemaailma suunatuses³⁵². Kuna skisoidsed jooned ilmnevad juba väga varases lapsepõlves³⁵³, on sarnaselt teistele aktsentuatsioonitüüpidele vanemlikul kasvatusel võimalus kaasasündinud eelduste avaldumist tugevdada või pehmenendada. Enesesse sulgumist soodustab julm ja ebaõiglane kohtlemine, kuid skisoidset tüüpi pehmendatakse tugev eetiline kasvatus.³⁵⁴ Väärtuskasvatus ja teiste inimestega arvestamise vajaduse rõhutamine on väga oluline, sest skisoidse tüüpi üheks iseloomulikuks jooneks on vähene empaatiavõime kaasinimeste läbielamiste suhtes³⁵⁵. Empaatiavõime arendamine hälbekäitumise tekkimise vastumõjuna on väga tähtis, kuna üldiselt harva õigusrikkumisi toime panevat skisoidset tüüpi võib sageli leida väga raskete kuritegude sooritajate hulgast³⁵⁶.

A. Litško püsimatut tüüpi vastet K. Leonhardi käsitleluses ei leidu, kuna kogu isiksust kirjeldavaks omaduseks tahtenõrkust tema meelest pidada ei saa³⁵⁷. A. Litško sõnul on aga kogu püsimatut tüüpi tegevus suunatud kiire naudingu saamisele³⁵⁸, mistõttu on kõnealuse tüüpi esindaja jaoks kõige suurema pingele allikaks vajadus teha monotoonset tööd või vastutusrikaste tähtajaliste ülesannete andmine³⁵⁹. Kuna püsimatut tüüpi iseloomustab ühest küljest tahtenõrkus, kuid samas on nad väga arad, on neid väga edukalt võimalik sundida³⁶⁰.

³⁴⁹ Penthin, lk 47.

³⁵⁰ J. Saar 2007, lk 132.

³⁵¹ Neeme, Ebber. Hüpertüümne isiksus...1991, lk 17.

³⁵² A. Neeme, I. Ebber. Skisoidne aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1991, nr 10, lk 24.

³⁵³ J. Saar 2007, lk 134.

³⁵⁴ Neeme, Ebber. Skisoidne aktsentueeritud laps...1991, lk 24.

³⁵⁵ Neeme, Ebber. Skisoidne aktsentueeritud laps...1991, lk 23.

³⁵⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 84.

³⁵⁷ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 82.

³⁵⁸ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 81.

³⁵⁹ Neeme, Ebber. Eriline laps — aktsentuant...1992, lk 35.

³⁶⁰ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 81-82.

Range režiimi ja pideva järelvalve kõrval peab koduse kasvatus juures samuti tähelepanu pöörama väärtuste internaliseerimisele ja eetiliste normide järgimisele³⁶¹, mis tagaksid normipärase käitumise ka siis, kui vanemad parasjagu läheduses ei ole. Kuigi püsimatu tüübi isiklikus elus võib tahtenõrkus palju raskusi põhjustada, vähendavad lapsepõlves internaliseeritud väärtused võimalust, et taoline tüüp oma naudinguteotsingutel kriminaalse käitumiseni langeb.

A. Litško konformne tüüp on teine isiksusetüüp, kellel puudub vaste K. Leonhardi liigituses, kuid kriitikameele puudumise ja valitsevale arvamusele toetumise osas on tal sarnaseid jooni K. Leonhardi ekstravertse isiksusetüübiga³⁶². Kuna konformsus on kaasasündinud eeldusena kõikidel lastel olemas, sest see teeb võimalikuks lähiümbrusega kohanemise, võib ülemäärase konformsuse ehk aktsentuatsiooni kujunemise põhjuseks olla liiga karm autoritaarne kasvatus, mille eesmärgiks on vanemate seatud reeglitele allutamine. Sellise kasvatusviisi puhul tagatakse vaid tingimusteta kuulekus, mis saadab konformset tüüpi terve tema elu — kui kõigepealt allub ta vanematele, siis hiljem juba sõpruskonna mõjudele. Konformse tüübiga seondub sellest tulenevalt omapärane probleem, kuna õige kasvatusviisiga on võimalik konformse aktsentuatsiooni tekkimist suure tõenäosusega üldse vältida. Kui vanemad ei suru peale oma arvamust, suhtuvad kasvavasse lapsesse kui võrdsesse partnerisse ning sisendavad sotsialiseerimisprotsessi käigus ühiskonnas aktsepteeritud väärtuseid, kujuneb lapsel endal otsustus- ja algatusvõime. Tugeva väärtuskasvatuse tulemusel tekib immuunsus negatiivsete grupimõjude suhtes, kuna noor suudab teadlikult otsustada prosotsiaalse käitumise kasuks. Sellest tulenevalt on aga võimatu nõuda autoritaarsetelt vanematelt lapse eneseteadlikkuse ja initsiatiivikuse julgustamist, kuna need omadused on vastupidised taolise kasvatusstiili eesmärkidele. Iseseisev kriitiline mõtlemine seab ohtu tingimusteta kuuletumise ja reeglite järgimise. Autoritaarse alluvussuhte kaudu õpetatakse lapsele, mida ta tohib teha ja mida mitte, aga selgitamata jäävad põhjused, miks taoline käitumine vajalik on. Sellest lähtuvalt võib konformse tüübi normipärane käitumine olla täiesti juhuslik, sest on lapsepõlves tagatud sageli karistuse hirmuga. Sattudes normipäraselt käituva grupi liikmeks, kohandavad nad enda käitumist vastavalt grupis valitsevale õhkkonnale, kuid samamoodi võivad seni korralikult käitunud noored antisotsiaalses grupis panna toime õigusrikkumisi.³⁶³

³⁶¹ A. Neeme, I. Ebber. Eriline laps — aktsentuant — koolis. — Haridus 1991, nr 4, lk 30.

³⁶² Leonhard. 1976, lk 139.

³⁶³ A. Neeme, I. Ebber. Konformne aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1991, nr 7, lk 16.

Vaid K. Leonhardi käsitles esinevat ülijärjekindlat tüüpi võib eelnevalt kirjeldatud tüüpidele sarnaselt negatiivse avaldumise korral seostada hälbekäitumisega ³⁶⁴. Ülijärjekindlale inimesele on omased afektide äärmuslik püsivus³⁶⁵ ja juba lapseas esinev alaväärsustunne, mis teeb ta väga tundlikuks igasuguste (ka naljana mõeldud) solvangute suhtes³⁶⁶. Kui ülijärjekindlus tekitab juba lapseas käitumishäireid, võib selle põhjuseks pidada vanemate ebajärjekindlaid kasvatusviise, mille tulemusena laps ei omanda piire lubatu ja keelatu vahel³⁶⁷. Sagedamini avaldub ülijärjekindl isiksusetüüp hoopis täiskasvanueas ja sellel on erinevalt teistest aktsentuatsioonitüüpidest tendents vanusega süveneda³⁶⁸. Ülijärjekindl isiksusetüüp elab väga raskelt üle oma väärikuse alandamist ja tunneb sageli arutut armukadedust³⁶⁹. Et taoliste omaduste kombinatsioon ei viiks teiste vastu suunatud kuritegude toimepanemisele, millele on viidanud K. Leonhard kahe ülijärjekindla patsiendi näitel³⁷⁰, on õigusliku sotsialiseerimise esimeseks oluliseks tingimuseks taas tugev väärtuskasvatus. Selle kaudu on võimalik vältida, et ülijärjekindla tüübi esindaja oma pingeseisundist tekkivaid agressioone kaasinimeste vastu suunaks. Kuigi hilisemas elus seda täielikult ära hoida ei õnnestu, siis vähemalt lapsepõlves ei tohiks lapsele osaks saada alandusi ja solvanguid, mis ülijärjekindlale isiksusetüübile omast alaväärsustunnet tugevdaks³⁷¹.

Ülejäänud viie A. Litško käsitusse kuuluva aktsentueeritud iseloomutüübi puhul hälbivat käitumist reeglina ei esine³⁷². Nende hulka kuuluvad meeleolukõikumistega seotud tsükloidne tüüp ja K. Leonhardi käsitles esineva vastena labiilse meeleoluga tüüp. Nende tüüpide omapära seisneb hüpertüümsete ja düstüümsete ehk subdepressiivsete joonte vaheldumises³⁷³. Meeleolu kõikumise järgi eristab K. Leonhard veel ülevoolavat ja emotiivset isiksust, kuid kumbki neist ei ole A. Litško labiilse iseloomu otsene vaste. Tsükloidsest ja labiilse meeleoluga tüübist, kelle meeleolu tõuseb ning langeb peamiselt sisemistel põhjustel, eristab nimetatud kolme tüüpi asjaolu, et meeleolukõikumine on reaktsiooniks välistele ärritajatele³⁷⁴. K. Leonhardi kartlikule tüübile iseloomulikke jooni võib enamjaolt märgata A. Litško sensitiivse tüübi juures, kuid ka psühhasteeniline tüüp tunneb neile sarnaselt lapsepõlves

³⁶⁴ Leonhard. *Persönlichkeiten bei mehrseitigen...* 1964, lk 339.

³⁶⁵ Leonhard 1976, lk 62,

³⁶⁶ A. Neeme, I. Ebber. Fikseeruv ehk paranoidne laps koolis. — *Haridus* 1992, nr 2, lk 22.

³⁶⁷ Leonhard 1976, lk 71.

³⁶⁸ Neeme, Ebber. Fikseeruv ehk paranoidne laps...1992, lk 23.

³⁶⁹ Neeme, Ebber. Eriline laps — aktsentuant...1992, lk 35.

³⁷⁰ Leonhard 1976, lk 71-73.

³⁷¹ Neeme, Ebber. Fikseeruv ehk paranoidne laps...1992, lk 23.

³⁷² J. Saar 2007, lk 133, 139.

³⁷³ Leonhard 1976, lk 106; J. Saar 2007, lk 132.

³⁷⁴ A. Neeme, I. Ebber. Tsükloidne aktsentueeritud isiksus. — *Haridus* 1991, nr 9, lk 20; A. Neeme, I. Ebber. Labiilne aktsentueeritud laps. — *Haridus* 1992, nr 3, lk 30.

hirmu erinevate asjade ja inimeste ees³⁷⁵. K. Leonhardi ülitäpsele tüübile vastab olemuslikult A. Litško psühhasteeniline tüüp, kuna mõlemad iseloomustavad puudused väljatõrjumisvõimes³⁷⁶ — taolise omaduse järgi on nad vastandiks demonstratiivsele ja hüsteroidsele tüübile, kes suudavad kõik ebameeldiva alateadvuslikult maha suruda³⁷⁷. Samas ülitäpsele isiksusetüübile omane hirm tervise pärast³⁷⁸ esineb samuti A. Litško asteno-neurootilise tüübi puhul³⁷⁹.

Kuigi kriminaalne käitumine viimatikirjeldatud tüüpidele reeglina omane ei ole, on igal tüübil siiski oma väikseima vastupanu punkt, mis tekitab konkreetse tüübi jaoks pingeolukorra. Valed kasvatusvõtted taoliste laste sotsialiseerimisprotsessis kujutavad eelkõige ohtu konkreetse inimese edasisele toimetulekule ja kohanemisvõimele. Näiteks võib tuua K. Leonhardi kartliku tüübi ja A. Litško sarnaste joontega sensitiivse tüübi, kelle nõrgad küljed ei kerki rahulikus, sõbralikus ja julgustavas keskkonnas kasvades peaaegu üldse esile, sest olukordi, mis neile hirmu tekitavad (suured koerad, pime tuba), on suurel määral võimalik vältida. Samas on sagedad olukorrad, kus karmi, mõistmatu ja sildistava koduse kasvatusel ning hiljem eakaaslaste ebasobiva käitumise tõttu kõnealuse tüübi kartlikkust tugevdatakse. Pidev riidlemine, arglikkuse naeruvääristamine ja hirmutamine tekitavad situatsiooni, kus nimetatud tüüpide nõrgad omadused on pidevalt esiplaanil ja muudavad lapse veelgi ebakindlamaks.³⁸⁰ Pideva pinge all elades otsib ka kartlik laps oma olukorrast väljapääsu, mis K. Leonhardi kirjeldatud patsiendi puhul seisnes pisivarguste toimepanemises³⁸¹. Sellest tulenevalt ei saa alahinnata väärtuste internaliseerimist ja lapse individuaalsust toetavate kasvatusmeetmete rakendamise olulisust kõikide aktsentuatsioonitüüpide puhul.

Tüüpidele, kellele hälbekäitumise omane ei ole, teeb suurt kahju karm kasvatus, millele võib lisanduda vanemate uskumus, et raskustega varakult silmitsiseisimine on lapse jaoks karastav. Reaalsuses võib liiga varane probleemolukordadesse sattumine aga toimetulekuoskuseid pöördumatult kahjustada, sest raskused eraldiseisvalt last ei kasvata, kui arengutasemele vastavalt puuduvad oskused neid ületada.³⁸² Varases lapsepõlves on oluline aktsentueeritud

³⁷⁵ Личко, lk 129- 130; Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 88.

³⁷⁶ Leonhard 1976, lk 51; A. Neeme, I. Ebber. Pedantne ehk psühhasteeniline laps koolis. — Haridus 1991, nr 12, lk 18.

³⁷⁷ Leonhard, 1976, lk 33. Auväart. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 80.

³⁷⁸ Leonhard 1976, lk 60.

³⁷⁹ A. Neeme, I. Ebber. Asteeniline aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1992, nr 1, lk 15.

³⁸⁰ Leonhard 1991, lk 70-71; A. Neeme, I. Ebber. Sensitiivne aktsentueeritud isiksus. — Haridus 1991, nr 5, lk 24.

³⁸¹ Leonhard 1991, lk 71-72.

³⁸² Keltigangas-Järvinen 2013, lk 15.

isiksusega last pingeolukordade eest kaitsta ja säästa ning tegeleda vastupanuvõime tugevdamisega. Sellest tulenevalt peaks vältima näiteks ülitäpsele ja psühhasteenilisele lapsele liigsete nõudmistele esitamist, sest tema loomumasele kohusetundele ning täpsusele lisandub kõrgendatud vastutuse tunne, mis süvendab lõpmatut tähtsusetutele pisisajadele keskendumist. Demokraatliku ja julgustava kasvatuse mõjul võivad taolised jooned neil aga noorukieas taanduda.³⁸³

3.3. Õigusliku sotsialiseerimise seisukohast levinumad probleemid aktsentuantide kasvatamisel

Aktsentueeritud isiksuse eduka sotsialiseerimisprotsessi ja muuhulgas normipärase käitumisharjumuse tekkimise aluseks on kasvatamise käigus iga tüübi individuaalsuse ning nõrkade ja tugevate külgede arvestamine³⁸⁴. Taolise nõude realiseerimiseks on kõige soodsamad võimalused kodukeskkonnas, kuna perekonna ülesandeks on väikelapse sotsialiseerimine ühiskonna täisväärtuslikuks liikmeks. Perekonnas on laps vanemate sihipärase kasvatuse objektiks³⁸⁵ ja seega nende pideva tähelepanu all. Kodukeskkonnas on parim ja samas ka viimane võimalus nii suurel määral arvestada sotsialiseerimise käigus lapse individuaalsust, kuna lasteaias või koolikeskkonnas on taoline pidev individuaalne lähenemine peaaegu võimatu. Grupi puhul jäävad individuaalsed omadused tahes-tahtmata suuremate eesmärkide tõttu tagaplaanile — näiteks edukas korra tagamine võib toimuda viisil, mis ei pruugi sobida kõikidele erineva isiksusetüübiga lastele või noortele. Grupile sarnased probleemid võivad aga esile kerkida ka kodukeskkonnas, kui peres kasvab mitu erineva aktsentuatsioonitüübiga last, kelle kasvatusülesanded on kas lihtsalt erinevad või täiesti vastupidised. Selliseks näiteks võib tuua A. Litško püsimatut ja hüpertüümset tüüpi, kuna ühe jaoks on hälbekäitumise vältimiseks tugevale väärtuskasvatusele lisaks oluline range režiim³⁸⁶, siis teisele mõjub igasugune alusetu piiramine ja liigne keelamine hälbekäitumist soodustavalt³⁸⁷. Kuigi mõlema tüübi esindajal on probleeme korrast kinnipidamisega, on nende kasvatuslik lähenemine täiesti erisugune. Otsustades ühe lähenemisviisi kasuks, peab paratamatult üks laps kannatama ebasobivate kasvatusvõtete all.

³⁸³ Neeme, Ebber. Pedantne ehk psühhasteeniline laps...1991, lk 19.

³⁸⁴ J. Saar 2007, lk 140.

³⁸⁵ Hirsjärvi, Huttunen, lk 31.

³⁸⁶ Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 82.

³⁸⁷ Neeme, Ebber. Hüpertüümne isiksus...1991, lk 17.

Teiseks ohukohaks aktsentueeritud isiksusejoontega laste kasvatamisel on asjaolu, et kõikide aktsentuatsioonitüüpide puhul ei pruugi iseloomulikud jooned avalduda juba varases lapsepõlves, et vanemad saaksid kasvatuse kaudu neile õigeaegselt ja sobivalt reageerida. Nii näiteks võivad sagedaste õigusrikkumiste järgi tuntud pidurdamatu ja epileptoidse tüübi omadused avalduda alles puberteedieas³⁸⁸, mis võib tähendada, et kasvatuse kaudu prosotsiaalse käitumise juurutamiseks on juba hilja. Kui lapsepõlves ei ole toimunud tugevat väärtuskasvatust, kuna vanemad ei pidanud seda lapse senise rahumeelse käitumise pärast vajalikuks, võib aktsentuandi senine normipärane käitumine olla juhuslik. Probleemiks on ka kõnealuse tüübi puhul pingete maandamiseks alternatiivide leidmine, mis kõige edukamalt toimib siis, kui sellega on algust tehtud juba lapsepõlves.³⁸⁹

³⁸⁸ Leonhard 1976, lk 78; Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses...2001, lk 76.

³⁸⁹ A. Neeme, I. Ebber. Epileptoidne tüüp...1991, lk 31.

Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on analüüsida isiksuse aktsentuatsiooni mõju õigusliku sotsialiseerimise protsessile ja uurida, kui suures ulatuses on vajalik ning üldse võimalik perekonnal kui esmasel sotsialiseerimisagendil aktsentueeritud isiksusetüüpide individuaalsusega arvestada. Töös on lähtutud hüpoteesist, et inimese käitumise peamiseks ajendiks on sotsialiseerimisprotsessi jooksul omandatud väärtused ja normid ning kaasasündinud eeldused ei saa otseselt määrata inimese käitumise sisu³⁹⁰.

Aktsentueeritud isiksuse näol on tegemist inimesega, kelle rõhutatult esinevad isiksusejooned ei sega tema igapäevast toimetulekut, kuna need ei esine psühhopaatiale omases tõsiseid kohanemiskasvatusprotsesse põhjustavas vormis³⁹¹. K. Leonhard on oma käsitluses rõhutanud, et soodsatel tingimustel avaldub isiksuse aktsentuatsioon positiivselt ja A. Litško sõnul võib iseloomu aktsentuatsioon sageli jääda varjatuks ja avalduda vaid teatud olukordades.

Arvestades asjaolu, et paljusid aktsentueeritud isiksusetüüpe seostatakse kriminaalse käitumisega, võimaldab eelnevalt mainitu teha lootusrikka järelduse. Kuigi aktsentueeritud isiksus on normi äärmuslik variant, siis üldreegli järgi tagab edukas õiguslik sotsialiseerimine tema puhul samasuguse tulemuse nagu keskmise normaalse inimese korral. Juhul kui on omandatud ühiskondlikult aktsepteeritud väärtused ja käitumisjuhised, toetub aktsentueeritud iseloomujoontega inimene neile ka edasises elus esilekerkivates olukordades. Sarnase järelduse saab samas teha ka defektsete sotsialiseerimisagentide ehk ebasoodsate kasvutingimuste loojate kohta, kellel on nii tavainimesele kui ka aktsentueeritud isiksusele ühetaoline negatiivne mõju, mille tulemuseks on defektse õigusteadvuse formeerumine. Hälbekäitumise sisu ja avaldumise tugevus võivad aktsentueeritud isiksusetüübist sõltuvalt varieeruda, kuid hälbekäitumise esinemise tõenäosus on ebasobiva kasvukeskkonna korral keskmise inimesega võrreldes sarnane.

Kuigi edukas õiguslik sotsialiseerimine toob endaga kaasa positiivsed tulemused, võib taoliste tulemusteni viiv protsess võrreldes keskmise inimesega siiski erineda. Analüüsi käigus selgus, et aktsentueeritud isiksuse kasvatamisel täieõiguslikuks ühiskonnaliikmeks on vajalik sotsialiseerimisprotsessis arvestada kolme nüanssi. Hilisema normipärase käitumise tagab esiteks küll tugev väärtuskasvatus, kuid teiseks peab arvestama aktsentueeritud isiksuse

³⁹⁰ Elias, lk 130.

³⁹¹ Neeme, Ebber. Eriline laps — aktsentuant...1992, lk 34.

omapära ja vältima neid pingesallikaid, mis aktsentuatsioonitüübist tulenevalt põhjustavad inimestel negatiivseid reaktsioone. Kuna teatud tüüpide puhul võib pidev pinge all olek lõppeda kriminaalse käitumisega, on kolmandaks oluline pakkuda konkreetsele aktsentueeritud isiksusetüübile sobivaid alternatiivseid käitumisviise, mille kaudu pinget maandada. Need tingimused tagavad teoreetiliselt selle, et aktsentueeritud isiksuse sotsialiseerimise tulemuseks on prosotsiaalseid väärtuseid austav normipärase käitumisega inimene.

Kuigi inimestel on elu jooksul palju erinevaid sotsialiseerimisagente, loob perekonnas toimuv kasvatus aluse hilisemale sotsialiseerimisele³⁹². Aktsentueeritud isiksuse omapärast tulenevalt vajavad taolised lapsed positiivse sotsialiseerimisprotsessi kindlustamiseks väga palju tähelepanu, mida on kohustatud ja võimeline pakkuma vaid perekond, kes lapse täiskasvanuks saamiseni tema eest vastutab. Kuigi ka teiste sotsialiseerimisagentide eesmärgiks on garanteerida täieõigusliku ühiskonnaliikme kujunemine, ei ole ühelgi teisel sotsialiseerimisagendil võimalik positiivse tulemuse tagamiseks nii suures ulatuses arvestada sotsialiseeritava isiku individuaalsusega kui perekonnal. Sellest tulenevalt on perekonna ülesandeks kindlustada, et aktsentueeritud isiksusetüübiga lapsel oleks koduse sotsialiseerimisprotsessi tulemusel internaliseeritud ühiskonnas aktsepteeritud baasväärtused ja sobivad käitumisviisid, millega hilisemas elus stressitekitavale olukorrale normipäraselt reageerida. See kehtib õigusliku sotsialiseerimise seisukohast eelkõige aktsentueeritud isiksusetüüpide kohta, keda seostatakse õigusrikkumisele kalduva käitumisega, kuid isikliku toimetuleku positsioonilt on see tähtis ka kõikide teiste tüüpide puhul.

Käesolevas magistritöös on käsitletud isiksuse aktsentuatsiooni temaatikat õigusliku sotsialiseerimise perspektiivist, mida töö autori andmetel varasemalt läbivalt kõikide aktsentueeritud isiksusetüüpide lõikes tehtud ei ole. K. Leonhardi käsitluses on probleemipüstitus eelkõige psühhiaatriline ja tegeleb seetõttu erinevate aktsentuatsioonitüüpidega nende endi igapäevaelus toimetuleku perspektiivist. Samas on käesoleva töö seisukohast oluline asjaolu, et pidevalt antakse mõista, et negatiivse avaldumise korral võib erinevaid aktsentueeritud isiksusi iseloomustada õigusrikkumiste toimepanemine. A. Litško käsitluses on aktsentueeritud iseloomutüübid juba konkreetsemalt seotud erinevate süüteoliikidega, kuna lähtutakse seisukohast, et löök nõrgema vastupanu punktile kindlustab teatud tüüpide puhul suure tõenäosusega antisotsiaalse reageeringu. Kuigi õigusrikkumisele

³⁹² Kaugia 2002, lk 135.

kalduvate tüüpide puhul on näiteks A. Neeme ja I. Ebber oma artiklites rõhutanud tugeva väärtuskasvatuse vajadust, siis ülejäänud tüüpide puhul seda eraldi välja toodud ei ole, kuna väidetakse, et neile pole reeglina normivastane käitumine omane. Töö autor on aga seisukohal, et esmaste defektsete sotsialiseerimisagentide mõju tõttu on negatiivselt kulgenud õigusliku sotsialiseerimisprotsessi tulemusena ohustatud kõik aktsentueeritud isiksusetüübid ja ühiskonnast moonutatud pildi omandamise järel ei saa väita, et teatud tüüpi aktsentuandid on õigusrikkumiste toimepanemise eest iseloomu omapära tõttu kaitstud.

Käesolev töö tegeleb perekonna panuse uurimisega aktsentueeritud isiksuse õigusliku sotsialiseerimise protsessis ja sellest sõltuvalt võiks tulevikus leida käsitlemist ka kooli roll aktsentueeritud isiksuse õiguslikus sotsialiseerimises. Kuna kool panustab samuti perekonna kõrval oluliselt lapse arengusse ja väärtushinnangute kujunemisse ning kinnitamisest, oleks perspektiivikas analüüsida, millised võimalused on koolis aktsentuandi individuaalsuse arvestamiseks. Koolikeskkonnas kohtuvad väga erineva isiksusetüübiga lapsed ja noorukid, kelle eduka sotsialiseerimise tagamiseks võivad olla erinevad ja aeg-ajalt ka vastandlikud võtted.

Accentuation as a potential influence on legal socialisation and family's role in the legal socialisation of an accentuated personality

Summary

The search for the causes of criminal behaviour started in the end of the 18th century and since then a variety of theories have been provided by scientists. Different approaches reason that the cause of criminality could be defined through biological, psychological, political or social factors. Nowadays the criminal behaviour is considered to be shaped by the reciprocal influence of certain inherited characteristics and the factors of the surrounding environment. This paper is based on the opinion that the main motives for the human behaviour are the values and norms acquired through individual experience and learning process. Any biological impulses alone are not able to determine the way a person acts later in life. However there are some innate traits of character or temperament that need attention throughout the socialisation process to ensure a positive outcome of the person's upbringing. The theory of accentuated personalities aligns with the aforementioned point of view.

This paper is divided into three major chapters. In order to understand the process of becoming a full member of the society, the nature of socialisation is described in the first chapter. The essence of legal socialisation as a subcategory of general socialisation is defined as well. During a socialisation process a person internalizes values and norms that are accepted in the society — this kind of information transfer is only possible due to different socialisation agents. These agents and family as the most important of them are discussed in the next sections. The second chapter concentrates solely on the topic of personality accentuation and characterizes the theories of K. Leonhard and A. Lichko. One of the subsections introduces the types of personality accentuations which have tendencies for delinquent behaviour and the other gives an overview of the methods for determining the different types of personality accentuation. The third chapter connects the topics of legal socialisation and accentuated personality. It contains an analysis of the role of the family as the major legal socialisation agent in the upbringing of a child with accentuated personality traits.

The master's thesis is based on materials that considering the content could be divided into two parts: works related to socialisation and materials that deal with the accentuation of personality. The first chapter of the thesis is based on the numerous works and articles of S. Kaugia, L. Auväärt and E. Raska. The second chapter is mostly based on the books of K. Leonhard, A. Lichko, J. Saar and L. Auväärt. The topics of child development and methods for upbringing are discussed in the works of L. Keltikangas-Järvinen and R. Pentthin.

The term *accentuated personality* is first mentioned by German psychiatrist K. Leonhard. He used this definition to describe otherwise normal people who are unlike psychopaths perfectly capable of leading a fulfilling life, but some of their personality traits are accentuated. These personality traits are dependent on the environment which surrounds the person as he/she is growing up. In a beneficial surrounding it is very likely that the personality accentuation appears in a positive way, but growing up in an unfavorable milieu could cause some difficulties in adapting to the society. The second author who has contributed in the theory of personality accentuation is the Russian children psychiatrist A. Lichko. He thinks that the personality accentuation appears more among adolescents and it is therefore precise to call it the accentuation of character traits. A. Lichko believes that the accentuation of the character is usually unnoticed, but it appears only when a person is in a situation which impacts the *locus minoris resistentiae*. It is important to remember that although the accentuated personalities belong to the norm, they have also under unfavorable conditions the tendency to become pathological. Both of the authors have proposed more than ten different types of personality accentuations and most of the types that K. Leonhard provided have a direct or indirect equivalent in A. Lichko's approach. As some of the types of personality accentuation are associated with criminal behaviour, it is important to pay attention to the socialisation process of the people with accentuated traits of character.

The aim of this research is on the basis of theoretical materials to analyse the impact of personality accentuation to the legal socialisation process and to determine the need and ability to consider the individual traits of personality accentuation in the socialisation process by the family which is the first and most important socialisation agent. The research is based on the hypothesis that as the result of a successful legal socialisation and application of proper methods of upbringing, it is possible to prevent later legal offences carried out by individuals with accentuated personality traits. Although some of the innate traits of the character could have an impact on the person's personal life, it does not mean that the uprising feelings and

tensions must find a solution in a behaviour that is not in compliance with the accepted norms.

Although the accentuated personality has its own uniqueness that could have an effect on a person's everyday life, it is still considered to be a part of the norm and not a disorder. It means that a successful legal socialisation process guarantees a similar result as by a person who is considered to be completely normal and without any accentuated traits of character. In case a person internalizes the basic values and norms of the society he/she will later act in a way that is compliant with these acquired rules. A similar conclusion could be made regarding the defective socialisation agents that provide an unfavorable environment for the development of the legal consciousness. The probability of delinquent behaviour of a person with accentuated personality traits is in this case as high as by any other normal person.

Albeit the successful legal socialisation will lead to positive results, the process itself could differ in case of an accentuated personality compared to any other person within the limits of the norm. The analysis resulted in a knowledge that in the socialisation of an accentuated personality one must consider three factors. Starting from the early childhood the basic values accepted by the society must be regularly introduced to the child with an accentuated personality. The second requirement is to consider the uniqueness of an accentuated personality type and therefore to avoid the sources of pressure that could cause any negative reactions that is typical for a particular type. The third important condition is to provide alternative ways for releasing the pressure, so that a person with the character accentuation does not act impulsively and in a way that is potentially illegal.

Although people have many different socialisation agents throughout their lives, the education that starts within the family creates a firm base for the following life. Children and adolescents with accentuated personality traits need more attention than other people during their socialisation and only family is able to provide it in the necessary amount. Not a single other socialisation agent could take the individuality of an accentuated personality into consideration in the same amount as the family does. Therefore it is family's responsibility to ensure that a child with personality accentuation internalizes the basic values and accepted ways for behaviour, so that he/she reacts to the stressors in a socially accepted ways.

In this master's thesis the topic of personality accentuation is discussed from a perspective of legal socialisation and this is something that has not been thoroughly done before. Normally

the need for value-based upbringing is on the background for the accentuation types which are essentially not inclined to delinquent behaviour. The author of this paper is however convinced that all the types of the personality accentuation are at risk of deviant behaviour if they grow up in a surrounding that itself is providing defective and antisocial values.

As this paper concentrates on the role of the family as the legal socialisation agent in the upbringing of a child with an accentuated personality, the next direction of the research should consider analysing the role of the school in the legal socialisation process of the accentuated personality.

Kasutatud kirjandus

1. Aimre, I. Sotsioloogia. 4. tr. Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2013.
2. Allik, J. Isiksus ja seadumused. — Isiksusepsühholoogia. Allik, J., Realo, A., Konstabel, K. (toim.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
3. Aunapuu, T. Patokarakteroloogiliste joontega õpilaste käitumise iseärasusi. — Anomaalsete laste õpitegevus ja isiksus. Kõrgesaar, J. (toim.). Tartu Ülikooli Toimetised. Tartu 1990.
4. Auväärt, L. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse. Tallinn: Eesti Raamat 1982.
5. Auväärt, L., Kaugia, S. Perekond ja lapsealiste kuritegevus. — Akadeemia, 1995, nr 10.
6. Auväärt, L. Psühholoogia õigusmenetluses. Erikursus. Tallinn: E-Info 1995.
7. Auväärt, L. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses: juriidilised, kriminoloogilised ja õiguspsühholoogilised aspektid. 3. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001.
8. Auväärt, L. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse. Metoodilisi materjale. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001.
9. Auväärt, L. Psühholoogiaekspertiis. Õppematerjale. 2. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008.
10. Auväärt, L., Dsiss, H., Kaugia, S. Noortegruppide õigusteadvuse iseloomustus. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. Auväärt, L. (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001.
11. Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. Tallinn: Ilo 2008.
12. Bruce, S. Sotsioloogia: põgus sissejuhatus. Tallinn: Kupar 2002.
13. Dsiss, H. Kodu kui õigushoiakute kujunemise keskkond. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. Auväärt, L. (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000.
14. Eesti õigekeelsussõnaraamat: ÕS 2013. Erelt, T. jt. (koost.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
15. Elias, N. Mis on sotsioloogia. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2013.
16. Goleman, D. Emotsionaalne intelligentsus. [Tartu]: Greif 2007.
17. Gutjahr, U. Persönlichkeitsstrukturen bei Kindern der Durchschnittsbevölkerung. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. K. Leonhard jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964.
18. Hess, B.B., Markson, E.W., Stein, P.J. Sotsioloogia. Tallinn: Külim 2000.
19. Hirsjärvi, S., Huttunen, J. Sissejuhatus kasvatusteadusse. Tallinn: Medicina 2005.

20. Järv, K. Retsensioon L. Saare diplomitöö "Isiksuse patokarakteroloogiate tüüpide sotsiomeetrilisest staatusest" kohta. Tartu, 13. mai 1982. (Retsensioon asub nimetatud diplomitöö vahel.)
21. Kaugia, S. Kasvumiljöö mõju kurjategijate taastootmisele. – Eesti kriminaalõiguse arenguteedest. Artiklite kogumik. J. Sootak (koost.). Tartu, 1997.
22. Kaugia, S. Normi sotsioloogilisest mõistest; õigusnormi kohast ja rollist ühiskondlikus struktuuris. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. L. Auväart (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000.
23. Kaugia, S. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – Akadeemia, 2002, nr 1.
24. Kaugia, S. Alaealine õigusliku vastutuse subjektina. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale III. S. Kaugia (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
25. Kaugia, S. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. — Õigus ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost.). Tartu: Avatar 2006.
26. Kaugia, S. Õigusteadvuse olemus ja arengudeterminandid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2011.
27. Keltikangas-Järvinen, L. Sotsiaalsus ja sotsiaalsed oskused. Tallinn: Koolibri 2011.
28. Keltikangas-Järvinen, L. Väikelapse sotsiaalsus. Tallinn: Koolibri 2013.
29. Kenkmann, P. Hälbekäitumine sotsioloogia vaatekohast. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale III. S. Kaugia (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
30. Kivi, P. Aktsentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedus eesti koolides. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, loogika ja psühholoogia kateeder. Tartu 1985.
31. Kreegipuu, M. Isiksuse psühhopatoloogia (isiksusehäired ja nende tüübid). — Isiksusepsühholoogia. Allik, J., Realo, A., Konstabel, K. (toim.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
32. Kõiv, K. Ühe käitumishälvikute erikooli õpetajate–kasvatajate hinnangud kooli ülesannete ja kasvatuskohta. — Antisotsiaalse käitumisega õpilased. Artiklite kogumik II. Kõiv, K. (toim.). Tartu: Eesti Lastekaitse Liit 2003.
33. Ladberg, G. Kool ja laps muutavas ühiskonnas. – Laps ja vägivald II. Konverentsi materjale. Simmermann, K. (toim.). Tallinn: Rootsi Tervishoiu Ida-Euroopa Komitee 1998.
34. Leino, M. Kas probleemsed lapsed on tulevased kurjategijad. – Kuritegevus ja kriminaalpreventsioon Eestis. E. Raska (koost.). Eesti Riigikaitse Akadeemia Toimetised. Artiklite kogumik, Tallinn 1994, nr 2.

35. Leonhard, K. Akzentuierte Persönlichkeiten. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964.
36. Leonhard, K. Methodik der Persönlichkeitsdiagnostik. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964.
37. Leonhard, K. Persönlichkeiten bei mehrseitigen und unredlichen Straftätern. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964.
38. Leonhard, K. Persönlichkeiten bei sexuellen Straftätern. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit, 1964.
39. Leonhard, K. Akzentuierte Persönlichkeiten. 2., überarb. Aufl. Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit, 1976.
40. Leonhard, K. Kinderneurosen und Kinderpersönlichkeiten. 4. Aufl. Berlin: Verlag Gesundheit GmbH 1991.
41. Lindahl, M. W. Court watching: A Promising Method to increase Legal Socialization in University Students. — College Teaching 2007, Vol. 55, No. 4.
42. Neeme, A., Ebber, I. Eriline laps — aktsentuant — koolis. — Haridus 1991, nr 4.
43. Neeme, A., Ebber, I. Sensitiivne aktsentueeritud isiksus. — Haridus 1991, nr 5.
44. Neeme, A., Ebber, I. Hüsteerilis-demonstratiivne laps koolis. — Haridus 1991, nr 6.
45. Neeme, A., Ebber, I. Konformne aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1991, nr 7.
46. Neeme, A., Ebber, I. Hüpertüümne isiksus. — Haridus 1991, nr 8.
47. Neeme, A., Ebber, I. Tsükloidne aktsentueeritud isiksus. — Haridus 1991, nr 9.
48. Neeme, A., Ebber, I. Skisoidne aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1991, nr 10.
49. Neeme, A., Ebber, I. Epileptoidne tüüp. — Haridus 1991, nr 11.
50. Neeme, A., Ebber, I. Pedantne ehk psühhasteeniline laps koolis. — Haridus 1991, nr 12.
51. Neeme, A., Ebber, I. Asteeniline aktsentueeritud laps koolis. — Haridus 1992, nr 1.
52. Neeme, A., Ebber, I. Fikseeruv ehk paranoidne laps koolis. — Haridus 1992, nr 2.
53. Neeme, A., Ebber, I. Labiilne aktsentueeritud laps. — Haridus 1992, nr 3.
54. Neeme, A., Ebber, I. Eriline laps — aktsentuant. — Haridus 1992, nr 4.
55. Neumärker, K.-J. Die "Individualtherapie der Neurosen" von Karl Leonhard in der Psychiatrischen und Nervenlinik der Charité Berlin. — Psychotherapie in Ostdeutschland: Geschichte und Geschichten 1945-1995. Geyer, M. (Hrsg). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. 2011.

56. Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale kordusuuringust. Auväart, L., Dsiss, H., Kaugia, S., Kenkmann, P., Raska, E. (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1999.
57. Penthin, R. Agressiivne laps. [Tallinn]: Kunst 2003.
58. Puik, T. Retsensioon TRÜ psühholoogiaosakonna üliõpilase P. Kivi diplomitööle "Aksentueeritud isiksusetüüpide esinemissagedusest eesti koolides" kohta. Tartu, 25. mai 1985. (Retsensioon asub nimetatud diplomitöö vahel.)
59. Pukrop, R. *et al.* Persönlichkeit, akzentuierte Wesenszüge und Persönlichkeitsstörungen: Ein Beitrag zur dimensionalen Diagnostik von Persönlichkeitsstörungen. — Der Nervenarzt 2002, Vol 73, Issue 3.
60. Raska, E. Õiguse sotsiaalsest dimensioonist. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. L. Auväart (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000.
61. Raska, E. Õiguse apoloogia. Sissejuhatus regulatsiooni sotsioloogiasse. Tartu: Fontese Kirjastus 2004.
62. Raudsik, H. Psüühiline vägivald ja õiguspärane psüühiline surve õigusmenetluses. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. L. Auväart (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001.
63. Rodima-Raudsepp, M. Sotsiaalne ekspertiis kohtus. — Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. L. Auväart (koost.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2001.
64. Saar, J. Kiivakiskunud elu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
65. Saar, J. Kriminaalpsühholoogia. Tallinn: Juura, 2007.
66. Saar, L. Isiksuse patokarakteroloogiliste tüüpide sotsiomeetrilisest staatusest. Diplomitöö. Lunge, A. (juh.). Tartu 1982.
67. Saarma, J. Kliiniline psühhiaatria. Tallinn: Valgus, 1980
68. Saarsoo, H. Noore õigusrikkuja kujunemisest. – Eesti kriminaalõiguse arenguteedest. Artiklite kogumik. Sootak, J. (koost.). Tartu 1997.
69. Saateks. – Laps ja vägivald. Rahvusvahelise konverentsi ettekanded. Rajasaar, I. (toim). Tallinn: Eesti Lastekaitseliit 2001.
70. Schmieschek, H. Übergenaue Persönlichkeiten im sozialen Leben und in neurotischen Entwicklungen. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit, 1964.
71. Seige, D. Die übernachhaltigen Persönlichkeiten im sozialen Leben und in krankhaften Entwicklungen. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit, 1964.

72. Sitte, E. Persönlichkeitsstrukturen in der Durchschnittsbevölkerung. — Normale und abnorme Persönlichkeiten. Leonhard, K. jt (koost.). Berlin: Veb Verlag Volk und Gesundheit 1964.
73. Tamm, M. Perekonna ja kooli roll õigusliku sotsialiseerimise agentidena vägivaldse subjekti kujunemises. Bakalaureusetöö. Kaugia, S. (juh.). Tartu 2010.
74. Tuulik, M. Kasvamine, kasvatus ja väärtustamine. — Haridus 1990, nr 8.
75. Tuulik, M. Kuidas võetakse väärtusi omaks. — Haridus 2006, nr 7/8.
76. Vinik, J. *et al.* Understanding the learning of values using a domains-of-socialization framework. — Journal of Moral Education 2013, Vol 42, Issue 4.
77. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Ленинград: Медицина, 1983.

Kasutatud normatiivaktid

78. Tsiviilseadustiku üldosa seadus. 27. märts 2002. — RT I 2002, 35, 216; 29.06.2014, 109

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Marleen Tamm

(sünnikuupäev: 13.08.1987)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

"Aksentueeritus õigusliku sotsialiseerimise võimaliku mõjurina ja perekonna roll aksentueeritud isiksuse õiguslikus sotsialiseerimises",

mille juhendaja on *dr iur* Silvia Kaugia,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 04.05.2015